

Evangelisk Luthersk Missionsforenings selvforståelse gennem tiden

Speciale i Kirke- og Teologihistorie – efterårssemesteret 2023

Chris Lindeskov Rasmussen, sxw532

Københavns Universitet, Det Teologiske Fakultet

Vejleder: Tine Ravnsted-Larsen Reeh

Afleveret: 20.12.2023

Antal tegn: 179.673

Indholdsfortegnelse

Indholdsfortegnelse	365
Abstract	368
1 Indledning, metode og forskningsoversigt	370
1.1 Indledning og problemformulering	370
1.2 Metode og materialevalg	370
1.3 Forskningsoversigt	371
2 ELM's baggrund, oprettelse og udvikling	373
2.1 Den historiske kontekst i 1800-tallet	373
2.2 De kildemæssige udfordringer	374
2.3 Vækkelse på Bornholm	375
2.4 Christian Møller og oprettelsen af Luthersk Missionsforening	375
2.5 Luthersk Missionsforenings udbredelse og vækst	377
2.6 Møllers teologiske udvikling og begyndende uro i LM	377
2.6.1 Formaning og helliggørelseslære	378
2.6.2 Tusindårsriget og Jesu snarlige genkomst	378
2.6.3 Helbredelsens nådegave	379
2.6.4 Verdensretfærdiggørelse og evangeliets plads	379
2.6.5 Andre årsager til splittelsen?	380
2.7 Bruddet og oprettelsen af ELM i 1889-1892	380
2.7.1 1889: ELM København	380
2.7.2 1891: ELM Jylland	380
2.7.3 1892: ELM Bornholm	381
2.8 ELM's organisatoriske udvikling frem til i dag – sammenlignet med LM	382
3 ELM's selvforståelse gennem tiden	383
3.1 Indledende bemærkninger	383

3.2 Overordnet kildekritik.....	384
3.3 ELM's selvforståelse ved oprettelsen: 1889-1899.....	385
3.3.1 Kildekritik.....	385
3.3.2 Indledningen i ELM Bornholms forhandlingsprotokol.....	385
3.3.3 Indledningen i ELM Jyllands forhandlingsprotokol.....	386
3.3.4 Analyse af foreningslovene.....	387
3.3.5 ELM's forhandlingsprotokoller 1891-1899.....	389
3.3.6 Delkonklusion.....	392
3.4 ELM's selvforståelse efter 50 år.....	392
3.4.1 Analyse af ELM Bornholms mindeskrift fra 1942.....	392
3.4.2 Analyse af ELM Jyllands mindeskrift fra 1941.....	399
3.4.3 ELM's forhandlingsprotokoller 1936-1945.....	401
3.4.4 Delkonklusion.....	404
3.5 ELM's selvforståelse efter 100 år – og frem til 2017.....	404
3.5.1 Analyse af ELM's jubilæumsbog fra 1992.....	404
3.5.2 ELM's forhandlingsprotokoller 1986-1995.....	407
3.5.3 Analyse af ELM's jubilæumsskrift fra 2017.....	411
3.5.4 Delkonklusion.....	413
4 Konklusion og diskussion.....	414
5 Præsentation for ikke-specialister.....	418
Litteraturliste.....	420
Kilder:.....	420
Publicerede kilder:.....	420
Upublicerede kilder:.....	420
Sekundærlitteratur.....	421
Internetsider.....	424

Bilag 1: Pensumliste.....	425
Kilder:	425
Publicerede kilder:	425
Upublicerede kilder:.....	425
Sekundærlitteratur	426

Abstract

The subject of this thesis in church history is the self-understanding of the Danish Lutheran association Evangelisk Luthersk Missionsforening (ELM) throughout the years. My thesis begins by presenting the historical background of ELM which was founded in 1889-1892 through a division of another association – Luthersk Mission (LM) – due to a dispute over the preaching. When the founder of LM, Christian Møller, began to include new theological topics in his preaching, some of the other preachers thought that the gospel of sin and grace, which had earlier been in the centre, was neglected, and therefore they felt it necessary to break out and form a new organisation: ELM.

To examine the self-understanding of ELM I analyse two different sources: minute books from board meetings and anniversary writings. To limit the source material, I analyse the sources from three chronological periods: the years around the foundation of ELM (1891-1899), the years around their 50th anniversary (1936-1945) and the years around their 100th anniversary (1986-1995+2017). I use the critical source analysis to examine the mentioned sources critically. Furthermore, I focus my analysis on two aspects of the self-understanding which are also related: The self-understanding in relation to LM and the theological self-understanding of ELM itself.

My analysis shows that the relation to LM has had a big impact of ELM's self-understanding throughout the years. From the beginning ELM defined themselves as the bearers of the "true teachings", with the gospel of sin and grace as the centre, in opposition to LM. They thought that they continued the "old theological line" in LM, which in their opinion was being neglected. Therefore, ELM did not see themselves as a brand-new organisation but rather as the continuation of the "old LM". My analysis shows this by comparing ELM's laws with LM's old laws where the similarities are huge.

But even after 50 years of existing ELM still defined themselves in relation to LM. Even though the minute books rarely mention LM, especially the analysis of the anniversary writing from 1942 shows how ELM still finds identity in the division of LM. It is important for them to show in particular the younger generation that ELM was founded in a fight for the "true teaching" and not because of personal disputes or mistakes.

When it comes to the 100th anniversary of ELM my analysis shows a growing change in the self-understanding. ELM still define themselves as having the "true teaching", but it is no longer in opposition to the teaching of LM. Instead, the board meetings of the period show an openness to LM and other associations. Even though the gospel of sin and grace is still of great importance, it becomes clear that ELM does not see themselves as the only association who preaches the gospel. But on the other hand, the anniversary book of 1992 still mentions the division within LM 100 years earlier and they maintain that it was because of theological reasons. Therefore, it seems that even though ELM to a higher degree defines themselves according to their own teaching and theology, and not in opposition to LM, they still cannot escape the history.

The thesis ends with a conclusion and a discussion where I put the results in relation to what is else written about ELM. I conclude that my thesis contributes to the literature by focusing on the later

history of ELM, which is only rarely mentioned in other publications. I also put the results of my analysis in relation to what Kofod-Svendsen and Vigilius have written about the focus of the “true teachings” in ELM and the isolation it led to. At last, I discuss whether the results of my analysis shall correct ELM’s writing of their own history.

1 Indledning, metode og forskningsoversigt

1.1 Indledning og problemformulering

Efter oprettelsen i 1868 spredte Luthersk Missionsforening (LM) sig fra Bornholm til flere steder i det øvrige Danmark. Foreningen var i vækst, nye forsamlinger blev stadig dannet, og i 1880 havde LM sågar flere missionshuse end Indre Mission (10 mod 9) (Larsen 2005, 123). Men det var også i 1880'erne, at interne uroligheder tog til. Beskyldningen lød, at foreningens formand og stifter, Christian Møller, havde mistet blikket for det frie evangelium, som foreningen i sin tid var blevet stiftet på grundlag af. Og uenighederne endte med, at ledende skikkelser i årene 1889-1892 skilte sig ud og dannede nye foreninger i både Jylland, København og på Bornholm. Antageligt for at markere det springende punkt i kritikken sattes ordet ”evangelisk” foran navnet, som dermed blev: Evangelisk Luthersk Missionsforening – forkortet ELM.

Selvom en hel del af de daværende prædikanter sluttede sig til den nye forening, nåede den aldrig samme medlemstilslutning som LM. Alligevel består begge foreninger endnu i dag, om end ELM er klart den mindste af de to. Men hvordan har man i ELM forstået sig selv gennem tiden? Hvordan har ELM's selvforståelse været i forhold til den forening, man ved oprettelsen forlod? Og hvilken betydning har det fået for foreningens teologiske selvopfattelse, at man har sin rod i en splittelse? Det vil nærværende opgave forsøge at besvare. Problemformuleringen lyder således:

Hvordan har ELM's selvforståelse været siden oprettelsen og frem til i dag, som den kommer til udtryk i kildelæsninger af foreningens jubilæumsskrifter samt bestyrelsesprotokoller? Og hvordan er ELM's selvforståelse blevet påvirket af, at foreningen har sin oprindelse i en splittelse af LM?

Ordet ”selvforståelse” kan forstås ganske bredt, men i denne opgave ønsker jeg at fokusere analysen på to aspekter, som også hænger nøje sammen: Dels vil jeg analysere ELM's selvforståelse i forhold til ”moderforeningen” LM, og hvordan man har forstået sig i relation til dem, og dels vil jeg analysere ELM's teologiske selvforståelse. Ikke mindst når det angår den teologiske selvforståelse, bliver det en analyse af de væsentligste træk.

1.2 Metode og materialevalg

Til at danne baggrund for analysen vil jeg begynde med en historisk redegørelse. Først vil jeg præsentere den historiske kontekst i 1800-tallets Danmark. Derefter zoomer jeg ind og gør rede for ELM's historiske baggrund og oprettelse, og til sidst følges ELM's udvikling frem til i dag i sammenligning med udviklingen i LM. Til denne redegørelse benyttes almene, kirkehistoriske fremstillinger¹. Men da disse kun beskriver opgavens emne sporadisk, benyttes også en række andre udgivelser, som fokuserer netop på missionsforeningerne LM og ELM. Det meste af det tilgængelige materiale er imidlertid skrevet af personer med tilknytning til mindst én af foreningerne. Dette kan give nogle kildekritiske udfordringer, som bliver behandlet i afsnit 2.2. I forskningsoversigten i 1.3 præsenteres centrale dele af litteraturen nærmere.

---

¹ Alt efter definitionen bruges kun én ”almen kirkehistorisk fremstilling”, nemlig Lausten 1987

Desuden skal det bemærkes, at ELM fra oprettelsen bestod af tre forskellige foreninger – ELM Jylland, ELM Bornholm og ELM København. Først i 1993 blev ELM Danmark oprettet som en landsforening, og de regionale foreninger bestod frem til 2007, bortset fra København, som bestod frem til 2011 (Jensen og Brixen 2017, 12-14). På grund af det nære slægtskab og samarbejde mellem de tre foreninger, vil jeg alligevel omtale ELM i ental gennem opgaven, selvom det strengt taget er ukorrekt at gøre før 1993.

Efter redegørelsen følger selve analysen, som udgør opgavens hoveddel. Jeg har valgt at analysere to forskellige typer kilder. Den første type er ”mindeskrifter”, der er udgivet af ELM i anledning af foreningens jubilæer, hvorfor de med rette også kan kaldes ”jubilæumsskrifter”. Eftersom disse skrifter har en meget offentlig karakter, og fordi de netop har til formål at tegne et billede af foreningens virksomhed, fortæller de meget om foreningernes selvforståelse – eller i hvert fald, hvordan man ønsker at forstå sig selv og fremstille sig selv. Den anden type kilde er ”forhandlingsprotokoller” fra bestyrelserne i ELM i hhv. Jylland, København og på Bornholm. Selvom disse i mange tilfælde er blevet læst op ved det årlige foreningsmøde, har de alligevel en mere intern karakter end mindeskrifterne. Derudover er de mere kortfattede i særligt de første år, idet de primært beskriver bestyrelsens beslutninger i en række konkrete sager. Men netop grundet den anderledes karakter udgør de et godt supplement til de mere offentlige og eksplicite mindeskrifter, når det gælder om at analysere ELM’s selvforståelse.

Til at analysere kilderne benyttes den historiske kildekritik, som blandt andet præsenteres i bogen ”Til kilderne” af Olden-Jørgensen (Olden-Jørgensen 2001). Hvert analyseafsnit begynder derfor med en kildekritisk overvejelse om brugen af den pågældende kilde.

I opgaven ønsker jeg at analysere ELM’s selvforståelse fra oprettelsen og frem til i dag. For at indskrænke materialet har jeg valgt at lave tre nedslag i tre forskellige, kronologiske perioder. Det første nedslag er fra årene omkring foreningens oprettelse. Her er der af gode grunde ikke noget mindeskrift tilgængeligt, men jeg vil analysere de tilgængelige bestyrelsesprotokoller fra ELM Bornholm og ELM Jylland fra 1891 til 1899. Det andet nedslag er ved foreningens 50-årsjubilæum. Her vil jeg analysere bestyrelsesprotokoller fra ELM Bornholm, Jylland og København fra 1936-1945 samt ELM Bornholms mindeskrift fra 1942 og ELM Jyllands mindeskrift fra 1941. Det tredje nedslag er lidt bredere tidsmæssigt, men det primære fokus vil være på årene omkring 100-årsjubilæet i 1989-1992. Fordi de tre ELM-foreninger på dette tidspunkt har et udpræget samarbejde, vil jeg her se forbi landsdelenes egne protokoller og nøjes med at analysere landsudvalgets referater fra 1986-1992 samt den efterfølgende landsstyrelses referater fra 1993-1995. Derudover analyseres den fælles jubilæumsbog fra 1992 og den tilsvarende fra 2017.

Efter analysen følger en konklusion og en diskussion af analysens resultater. Herunder foretages en vurdering af, hvad min analyse og opgave som helhed bidrager med i litteraturen, og i hvilken grad – og hvordan – billedet af ELM skal korrigeres i kirkehistorien.

1.3 Forskningsoversigt

Som nævnt er ELM’s navn en sjælden gæst i almene kirkehistoriske værker. Det skyldes for det første, at de almene kirkehistorier primært beskæftiger sig med hovedstrømmen i det danske kirkeliv,

hvilket først og fremmest vil sige folkekirken. Selvom ELM fra sin oprettelse har ønsket at virke inden for den danske folkekirke, har foreningen i praksis været ret afsondret og arbejdet meget for sig selv gennem det meste af historien, om end dette billede har ændret sig i de senere år (Vigilius 2005, 343-345). Dernæst spiller foreningens begrænsede størrelse også ind på den manglende spalteplass i mange kirkehistoriske værker. Det ses derved, at ”moderforeningen” Luthersk Mission trods alt omtales mere. Dette er således tilfældet i Schwarz Laustens kirkehistorie, som har et kortere afsnit om LM, mens ELM blot nævnes i en enkelt sætning (Lausten 1987, 264-266). Dog fås også herigennem relevant baggrundsviden om ELM, da LM’s tidlige historie også er ELM’s.

I Kurts Larsens bog om kirkeretninger i Danmark fylder ELM lidt mere. Her har foreningen sit eget afsnit på to sider og nævnes yderligere fem gange² undervejs, mens Luthersk Mission tildeles seks sider (Larsen 2022, 148-156). Den relativt større plads i Larsens værk hænger formentlig sammen med forfatterens egen tilknytning til Indre Mission, hvorved han har større blik for missionsforeningernes plads i det danske kirkeliv (Gehlert 2010).

Endnu mere grundig er Michael Neiiendam i bogen ”Frikirker og sekter”, hvor beskrivelsen af LM fylder hele 31 sider³ (Neiiendam 1927, 374-404). Den fyldige beskrivelse hænger sammen med, at bogens emne netop ikke er den kristne hovedstrøm i Danmark, men derimod er en beskrivelse af ”frikirker og sekter”, som titlen angiver det. Neiiendam gør dog i forordet til bogens tredje udgave opmærksom på, at han ikke selv anser LM som hverken en sekt eller en frikirke, idet der er tale om en lægmandsbevægelse, som virker inden for folkekirken (Neiiendam 1948, 13). ELM omtales hos Neiiendam kun ganske kortfattet undervejs i afsnittet om LM (Neiiendam 1927, 390-391), og udover ELM’s beskedne størrelse ligger formentlig også den store lighed med LM til grund herfor.

Karl Kofoed har i sin ”Bornholms kirkehistorie II” også et kapitel om LM’s baggrund og tidlige historie, som er brugbart om end anekdotisk i sin fremstilling (Kofoed 1933, 155-173). Her omtales ELM ligeledes kortfattet. Samme Kofoed/Kofod⁴ har også udgivet en biografi om vækkelsespræsten P. C. Trandberg, hvori LM’s oprettelse beskrives (Kofod 1925, 140-221). Gennem årene er det således primært LM og ELM selv, der har beskrevet deres egen (og dels hinandens) historie mere indgående. Det er både sket i mindre artikler og ikke mindst gennem større jubilæumsskrifter, hvoraf flere indgår i opgavens analysedel.

I de seneste år er der dog også udgivet flere bøger og forskningsartikler, som helt eller delvis omhandler netop ELM og LM. Elith Olesen kortlægger i sin afhandling fra 1996 den internationale helliggørelsesbevægelses indflydelse på dansk kirkeliv og herunder også på Luthersk Mission – en indflydelse som ifølge Olesen var medvirkende til oprettelsen af ELM (Olesen 1996, 205-220). Når Olesen nævner LM og ELM, er det dog ikke grundet en særlig interesse for disse foreninger. Derimod handler det om, at netop disse foreninger blev genstand for den amerikansk-engelske indflydelse, som Olesen har som sit interesseområde. Ligeledes behandler Mikkel Vigilius både LM og ELM i sin bearbejdede ph.d.-afhandling om det kirkelige opbrud i luthersk vækkelseskristendom i Skandinavien (Vigilius 2005, 176-190+331-345). Ligesom Olesen har Vigilius sit hovedfokus et andet sted, men

² Jf. registeret bagerst i bogen; én af henvisningerne dog blot til noterne (Larsen 2022, 405).

³ I senere, omarbejdede versioner er kapitlet om LM kortere – 15 sider i 3. udgave (Neiiendam 1948, 236-250)

⁴ Navnet staves forskelligt i de to udgivelser, selvom det er samme forfatter (Kaas 2020a, 81)

da han selv har tilknytning til Luthersk Mission⁵, er interessen for netop disse foreninger også mere oplagt.

I 2016 udkom desuden en artikel om LM's forhistorie og oprettelse (Kofod-Svendsen 2016), og i 2020 blev en antologi om den "rosenianske vækkelse" i Danmark udgivet. Den rosenianske vækkelse kan siges at være direkte årsag til LM's (og dermed ELM's) stiftelse, og både LM, ELM og splittelsen mellem foreningerne berøres i samtlige af antologiens artikler bortset fra én. Artiklerne er forfattet af Flemming Kofod-Svendsen, Ebbe Kaas, Jens Jensen og Finn Rønne og er alle fagfællebedømt⁶. Jens Jensen har desuden udgivet yderligere en artikel i 2022. De nævnte forfattere er alle tilknyttet mindst én af foreningerne, og de har derfor også en personlig interesse i emnet, hvilket også bliver behandlet i det kildekritiske afsnit 2.2.

Kofod-Svendsen har desuden berørt både LM og ELM i andre udgivelser. Det gælder blandt andet bogen "Tro til tiden" om det kristne studentearbejde i Danmark samt en todelt artikel i LM's blad "Budskabet" fra 1995. Artiklen er skrevet fra en personlig vinkel og kan ikke kaldes forskning, men den giver alligevel en interessant karakteristik af ELM's teologiske udvikling i anden halvdel af det 20. århundrede (Kofod-Svendsen 2008, 72-76; Kofod-Svendsen 1995a, 20-23; Kofod-Svendsen 1995b, 30-36). Til sidst skal også nævnes biografien om LM's stifter, Christian Møller, som også er brugbar, selvom der ikke er tale om en "faglig" udgivelse (Roswall 1985).

2 ELM's baggrund, oprettelse og udvikling

2.1 Den historiske kontekst i 1800-tallet

Både LM og ELM kan datere deres oprettelse til anden halvdel af 1800-tallet, og redegørelsen vil derfor begynde med kort at optegne den historiske sammenhæng, hvori oprettelserne fandt sted. Siden reformationen var det danske kirkeliv i grove træk præget af to strømninger, som dels overlappede hinanden: ortodoksien og dens fokus på den rette lære, og siden pietismen med fokus på den enkeltes tro og kristelige liv (Lausten 1987, 160-186).

Mod slutningen af 1700-tallet begyndte oplysningstidens nye tanker imidlertid at gøre sig gældende i Danmark. Centralt heri var en stor tro på menneskets evner og dermed fornuftens og videnskabens muligheder, som efterhånden også krævede deres plads i kirken og teologien. Mange præster blev påvirket heraf og forsøgte at imødegå den voldsomme kirkekritik, der kortvarigt blev åbnet for ved censurens ophævelse i 1790, ved netop at argumentere ud fra fornuften. Efterhånden blev fornuften for manges vedkommende sat over åbenbaringen, og dogmatikken måtte vige for et ensidigt fokus på etikken. Kristendommens særstilling blandt religionerne blev nedtonet, og præsterne havde mere fokus på almen dannelse end klassisk kristentro (Lausten 1987, 187-204; Larsen 2022, 25).

Som en reaktion på de rationalistiske præster begyndte lægfolk i begyndelsen af 1800-tallet at samles flere steder i landet, og det blev starten på de såkaldt "gudelige vækkelser." Her mødtes "de vakte" i hjemmene til opbyggelige forsamlinger med et pietistisk præg, og i 1830'erne fandtes gudelige forsamlinger i det meste af landet (Larsen 2022, 29-39). Men også inden for den etablerede kirke sås

⁵ Vigilius er således ansat på Luthersk Missions Højskole, <https://lmh.dk/ansatte-2/>

⁶ Dog er Rønnes artikel fagfællebedømt ved en senere publikation, jf. Rønne 2022b, 263. Desuden indeholder antologien en artikel af Kurt E. Larsen, som ikke refereres til i nærværende opgave

en respons på rationalismen, hvor flere teologer og præster – heriblandt Grundtvig – (igen) begyndte at lægge vægt på Bibelen og de centrale kristne dogmer.

Selvom Grundtvig var mindre pietistisk end de ”vakte”, sluttede mange af vækkelsesfolkene sig gradvist til den voksende grundtvigianske bevægelse. Andre ville derimod ikke give køb på vækkelsernes pietistiske og konservative præg, og det var især i disse kredse, Indre Mission fandt sin opbakning efter oprettelsen i 1853. Gennem resten af 1800-tallet var det særligt disse to bevægelser, grundtvigianismen og Indre Mission, som med hvert sit præg dominerede det kirkelige landskab i Danmark. Indre Mission videreførte vækkelsernes pietisme og lagde stor vægt på forkyndelsen til omvendelse og et kristeligt liv. Grundtvigianerne repræsenterede en mere kulturåben kristendom, som også engagerede sig i samfundet i bredere forstand. Men begge bevægelser satte gudstjenesten højt og engagerede sig i den danske folkekirke – modsat LM og siden ELM, som fik sit eget særpræg (Larsen 2022, 46-139; Lausten 1987, 206-262).

2.2 De kildemæssige udfordringer

Når vi bevæger os videre til oprettelsen af Luthersk Mission og ikke mindst splittelsen og den efterfølgende stiftelse af Evangelisk Luthersk Mission i 1889-92, opstår en mulig udfordring med hensyn til kilderne og deres troværdighed, som nu skal adresseres. Størstedelen af litteraturen om emnet er nemlig enten skrevet af foreningerne selv eller af personer med tilknytning til mindst én af foreningerne. Derfor er det naturligt at antage en vis tendens i retning af at sætte den pågældende forening i et positivt lys. Dette udgør en udfordring, når det gælder om at beskrive, hvad der faktisk skete.

Denne udfordring er særligt tydelig i jubilæumsskrifterne, som er udgivet af foreningerne selv. Her ses nemlig helt grundlæggende en forskellig vægtlægning, når det gælder årsagen til splittelsen i LM. Af ELM beskrives årsagen til splittelsen som primært handlende om uenigheder om forkyndelsen (Anon. og Hjort 1942, 12; Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 12-14). LM lægger derimod vægt på personlige uoverensstemmelser samt den svenske missionsforening NSM⁷ som det afgørende for splittelsen (Thorngreen 1968, 61-62; Svaabeck m.fl. 1922, 86-87; Roswall 1993, 117). Mens det faktuelle i jubilæumsskrifterne formentlig grundlæggende er troværdigt, da alle disse skrifter har haft en offentlig karakter, må man derimod være varsom med uden videre at tage deres analyse og årsagsforklaringer for gode varer, da disse flere steder er indbyrdes modstridende. Omvendt fremstår det så meget desto mere troværdigt, når foreningerne selv udtaler sig negativt om egne forhold, hvilket blandt andet ses i LM's senere omtale af Christian Møller jf. afsnit 2.6.5.

Den kildemæssige udfordring gælder også sekundærlitteraturen om LM's og ELM's historie. De fire mest citerede forfattere i redegørelsen er således enten tidligere eller nuværende prædikanter i én af de to foreninger; Samuel Roswall og Ebbe Kaas i LM og Jens Jensen og Flemming Kofod-Svendsen i ELM. Samtidig er det meste af sekundærlitteraturen udgivet på et af foreningernes forlag⁸. Disse udgivelser kunne derfor tænkes at have noget af samme tendens til positiv selvfremsættelse som

⁷ Kaldes i kilden ”Østre Skånes Missionforening” men må være identisk med den i opgaven senere omtalte ”Nordöstre Skånes Missionsforening”, forkortet NSM

⁸ Jf. litteraturlisten. ELM's forlag hedder ”ELM-Forlag”, og LM's forlag hed tidligere ”Dansk Luthersk Forlag.” Desuden optræder tidsskriftet eMissio, som begge foreninger er medudgivere af

foreningernes protokoller og jubilæumsskrifter. Imidlertid bør det ikke i sig selv være diskvalificerende, at man er personligt engageret i, hvad man skriver om. Tværtimod er det også en fordel, at forfatterne har en stor viden om emnet. Desuden er en række af opgavens artikler, som tidligere nævnt, fagfællebedømte, hvilket bør sikre et vist niveau, ligesom ingen af forfatterne har interesse i at fremstå som utroværdige eller tendentiøse. Selvom sekundærlitteraturens forfattere således uundgåeligt vil være påvirkede af deres egen foreningstilknytning, hvilket man altid må være opmærksom på, er det ikke en hindring for at benytte deres artikler som troværdige kilder til de i redegørelsen skildrede begivenheder.

2.3 Vækkelse på Bornholm

I midten af 1800-tallet var vækkelserne, som spirede frem i resten af landet, endnu ikke nået til Bornholm – i hvert fald ikke i en luthersk udgave⁹. Ganske vist begyndte forskellige initiativer til gudelige forsamlings i 1850'erne med blandt andet missionær Jens Larsen fra Indre Mission, men vækkelsen kom først, da P. C. Trandberg (1832-1896) i 1860 begyndte sit virke på øen (Kofod-Svendsen 2016, 55-57). Trandberg var selv født og opvokset på Bornholm, men han rejste siden til København for at studere og blev kandidat i teologi i 1858. Her blev han påvirket af Kierkegaards kirkekritik. Det var dog moderens død, der var medvirkende til en omvendelseskrise og et gennembrud i troen (Kofod 1925, 61-65; Kofod-Svendsen 2016, 57-58). Efter to år som hjælpepræst i Midtjylland fulgte Trandberg et indre kald om at rejse tilbage til sin fødeø for at prædike; dels som vikar og kapellan men siden 1862 som fri rejsepræst. Trandberg var vækkelsesprædikant, og forkyndelsen var pietistisk og handlede om dom, bod og omvendelse. Men hans veltalenhed og inderlighed gjorde stærkt indtryk på tilhørerne, og han vandt snart mange tilhængere (Neiiendam 1927, 374-376; Lindhardt 2023).

Kirkekritikken fra Kierkegaard fik dog også plads, og den blev tydeligere efter kontakt med frikirkepræsten N. P. Grunnet fra København (Lindhardt 2023). På et offentligt møde i Almindingen sankthansdag 1863 annoncerede Trandberg sin udtræden af folkekirken. At kilderne beretter om 3-4000 mennesker forsamlet vidner om det store røre, Trandberg havde skabt¹⁰. Trandberg oprettede herefter ”Den evangelisk lutherske Frimenighed,” som blev opdelt i 5 afdelinger på øen (Kofod-Svendsen 2016, 60; Esmarch-Jensen 1978, 24-27). Allerede tidligere på året i 1863 havde Trandberg oprettet en prædikantskole for unge mænd for at skaffe medhjælpere, og disse hjalp med afholdelse af møder i frimenigheden. Blandt dem var smeden Hans Christian Møller¹¹. Frimenigheden voksede støt, og selvom medlemstallet aldrig ramte højderne fra udtrædelsesmødet i Almindingen, var der alligevel over 1600 medlemmer i 1865 (Neiiendam 1927, 382-383).

2.4 Christian Møller og oprettelsen af Luthersk Missionsforening

Christian Møller (1834-1907) voksede op under fattige kår i Nexø på Østbornholm. Selvom han tog en vis guds frygt og kristen prægning med fra sin mor, fyldte troen tilsyneladende ikke meget i hans unge år, hvor han i 1852 blev uddannet smed og i 1857 blev gift. Som så mange andre blev Møller dog vakt ved Trandbergs forkyndelse og oplevede herved en omvendelse i 1862, der ændrede hans

⁹ Baptister og mormoner havde en vis indgang fra 1848 og frem (Kofod-Svendsen 2016, 55-56; Esmarch-Jensen 1978, 5-6)

¹⁰ Ifølge Ebbe Kaas svarer det til ca. 10 % af Bornholms befolkning på daværende tidspunkt (Kaas 2020a, 82)

¹¹ Fornavnet Hans bruges sjældent i kilderne, så jeg undlader det fremadrettet

livsvej. Og da Trandberg i begyndelsen af 1863 påbegyndte sin prædikantskole, meldte Møller sig. Her viste Møller snart sine gode evner som både teologisk tænkter, forfatter og forkynder, og han blev hurtigt den mest brugte lægprædikant i Trandbergs nystartede frimenighed (Vigilius 2005, 176-178; Kofod-Svendsen 2020b, 126-127; Roswall 1985, 29-48).

Allerede i 1864 begyndte det ellers gode forhold mellem Møller og Trandberg dog at kølnes. Først omhandlede uenigheden en svensk lægprædikant, som Trandberg antog i frimenigheden på trods af et tvivlsomt moralsk liv, hvilket flere i menigheden tog anstød af (Kaas 2020a, 83-84). Samtidig fik Møller efterhånden et nyt syn på evangeliet. Efter eget udsagn skete et evangelisk gennembrud på langfredag i 1864, da Møller i Rom 5 læste, at Kristus døde for os, mens vi endnu var ugudelige (Møller 1901, 168)¹². Det var for Møller et andet budskab end det pietistiske fokus på menneskets egen bod og fromhed, som han hidtil havde hørt fra Trandberg. Den nye indsigt blev yderligere forstærket af, at Møller under et besøg i København stiftede bekendtskab med den svenske prædikant Carl Oluf Rosenius' skrifter. Rosenius var centrum for den såkaldt "nyevangeliske" vækkelse i Sverige, som under herrnhutisk indflydelse stærkt betonedede Kriti fuldbragte frelse for alle mennesker, og som særligt gennem Møller skulle få indgang i Danmark (Kofod-Svendsen 2016, 61-62; Rønne 2022a, 621-625).

I 1865 begyndte Møller – med Trandbergs velsignelse – at udsende bladet "Budskab fra Naadens Rige", som var stærkt præget af den rosenianske teologi. Men efterhånden førte forskellen på Trandbergs pietistiske bodsprædikener og Møllers nyfundne, "nyevangeliske" præg til åben slagudveksling. I 1866 udgav Møller en artikel, hvori han beskrev, hvordan han tidligere havde haft en forkert opfattelse af evangeliet og havde prædikeret "noget forfærdeligt Tøj" (Møller 1866, 7-8). Det var svært ikke at forstå artiklen som en kritik af Trandbergs forkyndelse og frimenighedens profil. Trandberg svarede igen ved i et åbent brev at kritisere Rosenius, og efter noget tids uro blev Møller til sidst afsat som prædikant i frimenigheden¹³. På dette tidspunkt var splittelsen blandt medlemmerne dog en realitet, og Møller fortsatte med at holde møder, hvor han blev spurgt. I december 1867 førte det til, at Trandberg opløste frimenigheden og måneden efter dannede en ny, hvor ca. 600 medlemmer fulgte ham. Og 1. marts 1868 stiftede Møller så Bornholms Forening til Evangeliets Fremme (Kofod-Svendsen 2016, 62-63; Kofod-Svendsen 2020b, 132-135; Kaas 2020a, 86-89; Vigilius 2005, 181)

Den nye forening blev stiftet hos Jens Kofoed Hansen på Sortegaard i Aaker af i alt 12 mænd, heriblandt Møller selv. Allerede i 1866 havde Møller sammen med en anden lægprædikant opsøgt Rosenius i Stockholm, hvor Rosenius rådede Møller til at vende tilbage til folkekirken og stifte en missionsforening, som arbejdede inden for denne¹⁴ – og sådan blev det. På dette tidspunkt fandtes der allerede andre rosenianske forsamlinger på Nordsjælland, i København og på Amager, og på vej hjem

---

¹² Kofod-Svendsen undrer sig over, at Møller kun nævner "langfredagsoplevelsen" i én ud af tre "selvbiografier". Det falder uden for denne opgave at vurdere, om Møller husker nogle af begivenhederne forkert (Kofod-Svendsen 2020b, 131-132).

¹³ Kofoed vurderer, at den største årsag til konflikten mellem Trandberg og Møller var deres forskellige, menneskelige naturer (Kofoed 1933, 166)

¹⁴ Ifølge Kaas beskrives Rosenius' råd reelt ikke i kilderne, selvom senere fremstillinger beskriver det således. Alligevel er det sandsynligt, at Rosenius' rådede til at stifte en missionsforening parallelt med, hvordan han selv arbejdede i Sverige (Kaas 2020a, 88).

fra sin Sverigesrejse prædikede Møller flere steder på Nordsjælland (Roswall 1985, 80)¹⁵. På et møde i København i 1869, hvor Møller også var til stede, blev det besluttet at forene de sjællandske grupper med den bornholmske forening. Resultatet blev stiftelsen af landsforeningen: Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark (Kofod-Svendsen 2016, 63-64; Kaas 2020a, 88-92).

2.5 Luthersk Missionsforenings udbredelse og vækst

I årene efter landsforeningens oprettelse i 1869 bredte LM's arbejde sig til store dele af landet. Christian Møller fortsatte udgivelsen af bladet "Budskab fra Naadens rige", som sammen med hans oversættelse og udgivelse af Rosenius-artikler¹⁶ var medvirkende til, at det rosenianske budskab nåede bredt ud i landet. Her spillede LM's kolportører også en vigtig rolle, idet de netop rejste rundt og solgte de pågældende skrifter. Men også prædikanternes og særligt Christian Møllers egen mødeaktivitet var en afgørende dynamo for selve foreningens udbredelse. Ofte begyndte LM's virksomhed i et område med besøg af en kolportør eller en prædikant, hvorefter de, der tog budskabet til sig, begyndte at mødes og læse Rosenius og holde bedemøder. Derefter oprettede man søndagsskoler og afholdt møder, når tilrejsende prædikanter kom forbi. Og når hjemmene efterhånden blev for små til arbejdet, byggede man et missionshus¹⁷.

På denne måde bredte LM sig over store dele af landet og etablerede foreningsvirksomhed og byggede missionshuse på Lolland-Falster¹⁸, på Vestsjælland¹⁹, i Vestjylland²⁰ og i Vestslesvig²¹ – i alle tilfælde steder, som Møller tidligt havde besøgt på møderejser (Roswall 1985, 82-91). I Slesvig spredtes det rosenianske budskab desuden gennem prædikanten Christian Bau, som stiftede sin egen tyske missionsforening. Senere spillede Bau en væsentlig rolle i ELM's oprettelse (Mogensen m.fl. 1993, 25-28; Jensen 2020, 225-312).

2.6 Møllers teologiske udvikling og begyndende uro i LM

Mens LM fortsat voksede og udviklede sig som forening, skete der også en udvikling i forkyndelsen hos Christian Møller. Selvom den vurderes forskelligt, bekræfter både LM's og ELM's udgivelser, at der skete en udvikling (se fx Roswall 1993, 116-118; Anon. og Hjort, 12-26). Men hvor kom udviklingen fra? Det er nok for ensidigt, når Roswall blot vægtlægger en "modning", hvor Møller gennem bibellæsning og udenlandsk litteratur fik syn for en større bibelsk dybde end tidligere (Roswall 1985, 142 jf. Olesen 1996, 217 og Kaas 2020b, 189-190). Der er snarere tale om en direkte påvirkning fra tidens amerikansk-engelske "Holyness Movement" eller "helliggørelsesbevægelse", som blandt andet Olesen gør opmærksom på. Påvirkningen skete formentlig konkret gennem kontakten med lord Radstock fra Plymouth Brethren, som i 1879 var i København, og desuden

---

¹⁵ For mere info om de rosenianske bevægelser på Sjælland før LM Danmarks stiftelse, se Kofod-Svendsen 2020a, 25-64+72-74

¹⁶ Disse blev udgivet under navnet "Hemmeligheder i Lov og Evangelium" i fire bind. De første udkom i 1867 og 1868 og de sidste to i 1879 (Roswall 1985, 121)

¹⁷ Bygger delvist på Kofod-Svendsens beskrivelse af forholdene på Bornholm (Kofod-Svendsen 2020a, 72).

¹⁸ For mere information, se Kofod-Svendsen 2020a, 74 og Svaabeck m.fl. 1922, 105-114

¹⁹ For mere information, se Kofod-Svendsen 2020a, 74-75 og Svaabeck m.fl. 1922, 97-101

²⁰ For mere information, se Kofod-Svendsen 2020a, 75; Svaabeck m.fl. 1922, 115-132; Jensen 2022, 441-476 samt Kronborg m.fl. 1986

²¹ For mere information, se Kofod-Svendsen 2020a, 75-76; Svaabeck m.fl. 1922, 163-184 samt Mogensen m.fl. 1986

gennem flere forskellige udenlandske forfattere (Olesen 1996, 212-220; Kaas 2020b, 185-191; Kofod-Svendsen 2020b, 176-177). Men hvori bestod da ændringen i forkyndelsen? Jeg vil i det følgende give en teologisk karakteristik af fire områder, hvor Møller fra 1880 begyndte at ændre sin forkyndelse i tale og skrift. Til sidst følger et afsnit om andre årsager til splittelsen.

2.6.1 Formaning og helliggørelseslære

Grundlaget for den ændrede forkyndelse lod til at være Møllers diagnose af tingenes tilstand i LM. I 1882 italesatte han i en artikel i ”Budskab fra Naadens Rige” en ”kvælende, døds lignende Sløvhed, Lunkenhed og Slaphed” og flere kritisable, etiske forhold som bl.a. letsindige forlovelser og unødvendig handel rundt omkring i LM (Kofod-Svendsen 2020b, 160). Disse omstændigheder kobledede Møller sammen med forkyndelsen. Han mente, at forkyndelsen i LM var ensidig og fokuserede for meget på menneskets fortabthed og evangeliet om nåden i Jesus, så der ikke blev givet den nødvendige plads til formaningen. I forlængelse heraf problematiserede han i andre artikler det snævre udvalg af prædiketekster i LM (Kofod-Svendsen 2020b, 160-161).

Kuren mod slapheds-diagnosen blev for Møller en større bredde i forkyndelsen, hvor alle dele af Bibelen skulle tages frem – herunder også talen om nådegaver og Kristi genkomst, som behandles nedenfor. Men mere generelt gav det sig også udslag i et ændret fokus i helliggørelseslæren. Frem for den klassiske, rosenianske forståelse, hvor helliggørelsen er en frugt af forkyndelse om forsoningsnåden, fremhævede Møller nu i højere grad formaningerens plads i forkyndelsen. Her viser inspirationen fra føromtalt ”Holyness Movement” sig ved et øget fokus på den kristnes sejr over synden. Og selvom Kofod-Svendsen fastholder, at Møller hele vejen igennem var ”100 procent rosenianer”, udtrykker han forståelse for den usikkerhed, de nye toner i forkyndelsen skabte (Kofod-Svendsen 2020b, 167). Det er dog værd at overveje, om Møller hermed alligevel fjernede sig fra en roseniansk forståelse af helliggørelsen (Kofod-Svendsen 2020b, 155-175; Jensen 2020, 293-296; Kaas 2007, 24-27).

2.6.2 Tusindårsriget og Jesu snarlige genkomst

Når det gælder eskatologien, er det mere åbenlyst, at Møller havde et andet syn end lærefaderen Rosenius. Rosenius kunne sagtens tale om Jesu genkomst, men han var forsigtig i tolkningen af de bibelske endetidsprofetier, og han afviste tanken om et kommende jordisk tusindårsrige²². Møller begyndte derimod fra 1880 i sit blad at lancere en forståelse af et jordisk tusindårsrige. I 1882 udgav han bogen ”Naar kommer Kristus,” som inspireret af den reformerte helliggørelsesbevægelse hævdede, at et jordisk tusindårsrige stod klart beskrevet i Bibelen. Samtidig begyndte Møller at tale meget stærkt om de sidste tiders tegn og Jesu snarlige genkomst, og selv få måneder før sin død i 1907 udtrykte han håb om at være i live, når genkomsten skete (Neiendam 1948, 242). Efter sigende skulle en familie som konsekvens af Møllers forkyndelse sågar have solgt deres ejendom (Svendsen 1996, 33).

Disse nye toner fremkaldte reaktioner – særligt fra prædikant og boghandler i København, H. A. Jensen som mente, at Møllers lære stred imod Confessio Augustana. I 1884 udgav Jensen bogen ”Vidnetsbyrd mod Chiliasmen eller Læren om Det tusindaarige Rige” af amerikanske C. J. H. Fick,

---

²² Det såkaldte ”tusindårsrige” handler særligt om, hvordan man skal tolke Joh Åb 20

der, som navnet antyder, gik skarpt i rette med Møllers synspunkter, der blev stemplet som falsk lære. Den udgivne bog fik to meget positive omtaler i missionsbladet Mørke og Lys, som Jensen sammen med Christian Bau fra Slesvig var begyndt at udgive i 1881 (Kofod-Svendsen 2020b, 151-158; Jensen 2020, 293-295; Jensen 2022, 476-477).

2.6.3 Helbredelsens nådegave

Et andet middel mod sløvhed og slaphed i menighederne skulle ifølge Møller være et nyt fokus på nådegaver og særligt helbredelse ved tro og bøn. Møller udgav en artikel om emnet i 1884, hvor han blandt andet henviste til svenske Fredrik Boltzius, som tilsyneladende helbredte folk i Sverige. Året efter besøgte Møller selv Boltzius og berettede med glæde om hans virksomhed. Møller sendte derfor bud efter sin søn, som havde ganespaltning og hareskår, og efter Boltzius' forbøn erklærede Møller sønnen for rask. Imidlertid beretter andre kilder om, at sønnens tilstand for andre at se stadig var den samme²³ (Thorngreen 1968, 61). Kontakten med Boltzius førte til en kritisk avisartikel i Berlingske, som siden gik landet rundt, hvori helbredelse ved tro og bøn blev fremstillet som "En af 'Bornholmernes' fornemmeste Læresætninger" (Jensen 2020, 300). Det er derfor ikke så mærkeligt, at en del medlemmer i LM oplevede det som (endnu) en ny læresætning, der tog unødigt meget fokus (Kofod-Svendsen 2020b, 158-159; Kaas 2020b, 208-212).

2.6.4 Verdensretfærdiggørelse og evangeliets plads

Som analysen senere vil komme ind på, er der yderligere et teologisk emne, som i ELM's senere historiefortælling tilskrives en afgørende betydning for splittelsen (Anon. og Hjort 1942, 20-26). Det gælder den såkaldte "verdensretfærdiggørelse," som går ud på, at ethvert menneske (hele verden) til enhver tid er retfærdiggjort, fordi synden i Jesus er sonet og dermed tilgivet. Det indebærer imidlertid ikke en apokatastasislære, da et menneske stadig skal tilegne sig den allerede fuldbragte retfærdiggørelse i tro. I de første år i LM var Møller stærk tilhænger af verdensretfærdiggørelseslæren, men selvom den ikke blev italesat på samme måde i 1880'erne, har vi ikke skriftlige kilder på, at han skulle have frasagt sig læresætningen på noget tidspunkt²⁴. Derimod blev læren nogle år senere afvist af LM-prædikanten Martinus Svaabeck. Men det er muligt og måske endda sandsynligt, at selve spørgsmålet om verdensretfærdiggørelsen ikke spillede nogen stor rolle på selve splittelsestidspunktet, selvom senere ELM-litteratur beskriver det sådan. I hvert fald berører kildematerialet fra splittelsesårene kun verdensretfærdiggørelsen i ringe grad (Kofod-Svendsen 2020b, 177-184; Jensen 2020, 301-303).

Derimod var det et stridsspørgsmål, om evangeliet i det hele taget fik en mindre fremtrædende plads. Her er vi nok ved splittelsens kerne, idet fremholdelsen af de ovenfor nævnte punkter i skrift og forkyndelse nødvendigvis betød, at der var mindre plads til "den gamle forkyndelse" om synd og nåde. Selvom de nye lærdomme også blev set som problematiske i sig selv, var det i mindst lige så høj grad, hvad man oplevede som en nedprioritering af "den gamle forkyndelse", der særligt blev

²³ Kaas overvejer, om målet med helbredelsen ikke var de fysiske virkninger men sønnens dårlige udtale, selvom Møller efter sønnens død også skriver, at hans udtale aldrig var god (Kaas 2020b, 210-211).

²⁴ Roswall mener dog, at Møller opgav lærepunktet, men det begrundes ikke overbevisende (Roswall 1985, 145). Det samme påstår ELM's jubilæumsskrift fra 1942, jf. 3.4.1

reageret på. Det er nærliggende at forstå den nye forenings navn som et udtryk for, hvad man savnede: *Evangelisk Luthersk Missionsforening* (Jensen 2020, 302-304; Roswall 1993, 117).

2.6.5 Andre årsager til splittelsen?

På trods af udlægningen i ELM's historieskrivning er det oplagt at antage, at personlige motivationer og modsætningsforhold også spillede en rolle i splittelsen, selvom disse er vanskeligere at kortlægge historisk. Blandt andet viser Finn Rønne i en interessant artikel, hvordan private dagbogsoptegnelser kan kaste lys over nogle af de personlige aspekter, der var på spil ved splittelsen på Bornholm, som også blev en strid mellem to brødre (Rønne 2020, 362-372). LM's jubilæumsskrifter supplerer desuden med oplysninger om Møllers personlighed og fremgangsmåde som noget, der også var med til at eskalere striden: "I tilspidsede situationer var Møller tilbøjelig til at forløbe sig" (Roswall 1985, 135); og "Møller var ikke diplomat og kunne sikkert have optrådt visere" (Thorngreen 1968, 62). Kofod-Svendsen vurderer ligeledes, at Møller ikke havde tilstrækkelige lederevner til at gennemføre den fornyelse af den åndelige profil for LM, som han ønskede (Kofod-Svendsen 2020b, 174).

Kaas peger på yderligere forhold, der forstærkede spændingerne mellem Møller på den ene side og H.A. Jensen og Christian Bau på den anden side. Det gælder blandt andet Jensen og Baus udgivelse af missionsbladet *Mørke og Lys* samt en strid om rettighederne til udgivelser af Rosenius. Jensen og Bau ser altså også ud til at have optrappet konflikten med Møller yderligere (Kaas 2020b, 206-208). Jeg vil ikke gå længere ind i disse andre årsager til splittelsen men blot konstatere, at selvom forkyndelsen bestemt spillede en rolle, så gjorde personlige modsætningsforhold det også.

2.7 Bruddet og oprettelsen af ELM i 1889-1892

2.7.1 1889: ELM København

I slutningen af 1880'erne brød stridighederne ud i lys lue, hvor Christian Bau fra Slesvig og H. A. Jensen fra København indtog centrale roller. Allerede i 1887 holdt Bau flere gange møde med LM's bestyrelse i Jylland, hvor Christian Møllers lære blev drøftet. Og i København krævede Jensen i december 1888 af bestyrelsen, at missionshuset i Nansensgade skulle lukkes for Møller samt for den norske prædikant Martinus Svaabeck. Det skete dog ikke, og i marts 1889 udtalte Jensen fra prædikestolen i Nansensgade, at siden den respekterede missionær Andersens²⁵ død i august 1888 havde alle prædikanterne i huset "bygget på isen, brugte driverens kæp og plagerens stav" (Kaas 2020b, 215). Med andre ord var Jensens anklage, at prædikanterne – heriblandt Møller – prædikede lov frem for evangelium. Bestyrelsen reagerede ved at afskedige Jensen som prædikant, og 34-35 familier trådte derefter ud sammen med ham. I maj måned stiftede de udtrådte ELM København, og splittelsen var officielt en realitet (Roswall 1985, 130-131; Kaas 2020b, 212-216; Olesen 1996, 217). Fra København bredte splittelsen sig til Helsingør, hvor forsamlingen også deltes, men ifølge LM's 50-årsjubilæumsskrift mærkedes splittelsen ellers ikke meget på Nordsjælland, ligesom den heller aldrig nåede Vestsjælland eller Lolland-Falster (Svaabeck m.fl. 1922, 87).

2.7.2 1891: ELM Jylland

Dernæst kom splittelsen til Jylland. I afdelingsbestyrelsen var der her et flertal på fem mod fire for det, der siden blev ELM's teologiske linje, hvilket betød, at bestyrelsesflertallet i praksis lukkede de

---

²⁵ Hans Andersen var formand for LM i København i 1868-1881 (Kofod-Svendsen 2020a, 73)

jyske missionshuse for de prædikanter, man var uenige med. Et flertal i forsamlingen ønskede dog noget andet og opfordrede forgæves på et foreningsmøde bestyrelsen til at benytte disse prædikanter igen. Det endte med, at Martinus Svaabeck uden om bestyrelsen blev indbudt til at prædike. Bestyrelsesflertallet forsøgte forgæves at forbyde det, men da det ikke gav noget resultat, valgte de fem bestyrelsesmedlemmer i maj 1890 officielt at fratræde.

I 1891 stiftede det gamle bestyrelsesflertal og et ukendt antal medlemmer den nye forening, som til at begynde med tog navnet ”den gamle lutherske Missionsforening”, indtil den i 1897 fik samme navn som søsterforeningerne i København og på Bornholm. Hvor mange, der fulgte de fem afgående bestyrelsesmedlemmer, er usikkert, men kilderne peger på, at selvom tre ud af de fem jyske LM-prædikanter gik over til ELM, blev flertallet af medlemmerne tilbage i LM. Splittelsen gjorde alligevel sit indtog i mange af LM’s jyske kredse, hvoraf flere blev delt,²⁶ og andre gik helt til ELM²⁷ (Roswall 1985,131-132; Forhandlings Protokol til Brug for den gamle lutherske Missionsforening i Vestjylland 1891-1933, 1-2 (fremover forkortet prot. ELM Vestjylland 1891-1933); Luthersk Missionsforenings Forhandlingsprotokol 1890-1942, 1-6; Jensen 2022, 481-486). I Sønderjylland mærkedes splittelsen også, men frem for at stifte en ny forening, gik de, som var i opposition til Møller, over i Christian Baus Lutherischer Missionsverein (Jensen 2020, 306-307).

2.7.3 1892: ELM Bornholm

Til sidst nåede splittelsen også foreningens arnested, Bornholm. Man havde naturligvis fulgt med i, hvad der var sket i resten af landet, men på Bornholm var det et spørgsmål om svenske prædikanter, der blev den udløsende faktor. Indtil da havde de tre skånske rosenianske missionsforeninger Nordöstra Skånes Missionsförening (NSM), Västra Skånes Missionsförening (VSM) og Hässleholms Lutherska Missionsförening (HLM) haft stærk tilknytning til LM i Danmark, men med den begyndende splittelse i LM blev de skånske foreninger tvunget til at vælge side. På Bornholm begyndte nogle på eget initiativ og uden om bestyrelsen at ”kalde” visse svenske prædikanter til at prædike – velsagtens fordi de her oplevede en forkyndelse, der var mere i overensstemmelse med ”den gamle” linje. Møller og bestyrelsen opfordrede flere gange NSM til ikke at sende prædikanter til øen, som ikke var officielt kaldet dertil, men NSM svarede, at de ikke ville forhindre, at prædikanterne rejste på eget initiativ.

I 1891 samledes 135 personer for at drøfte, hvad de oplevede som en kritisk situation i LM. De blev enige om at sende tre mænd til Sverige for at tale med NSM om sagen – man fornemmer en parallel til Møllers egen rejse til Sverige i 1866. Resultatet af mødet med NSM blev, at NSM indvilligede i at inddrage Bornholm i deres missionsområde og dermed fortsat sende prædikanter – uden om LM. Hermed var bruddet reelt en realitet. På et bestyrelsesmøde i LM Bornholm i august 1891 besluttede et flertal på ni mod tre at lukke øens missionshuse for prædikanter kaldet uden om bestyrelsen. Et år senere var de tre mindretalsmedlemmer med til at stifte ELM Bornholm. Splittelsen gik også her hårdt ud over kredsene, hvoraf mange blev delt, mens nogle næsten fuldtalligt gik til ELM (Kaas 2020b,

---

²⁶ Det gjaldt blandt andet Skjern, Videbæk, Lem, Sædding (Poller m.fl. 1943, 76) og Opsund (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 105)

²⁷ Det gjaldt Vindum (Poller m.fl. 1943, 76) og delvist Hemmet (Kaas 1985, 14)

212-224; Bestyrelses Protokol for ”Bornholms Forening til Evangeliets Fremme.” 1872-1924, 56; Roswall 1985, 132-135; Anon. og Hjort 1942, 33-54).

2.8 ELM's organisatoriske udvikling frem til i dag – sammenlignet med LM

Da LM blev splittet i 1889-92, gik flere af de ledende personer over i den nye forening. Både på Bornholm, i Vestjylland og i København²⁸ var der efter splittelsen hvert sted blot to prædikanter tilbage i LM, og Jens Jensen går så langt som at sige om forholdene i Jylland, at ”efter splittelsen stod det nye ELM på mange måder stærkest” (Jensen 2022, 486). Men ser man på medlemstallene i dag, er LM næsten 10 gange så stor en forening som ELM med ca. 4250 medlemmer på landsplan mod ca. 430 i ELM²⁹. Det ligger uden for denne opgaves rammer at analysere årsager til denne udvikling, men jeg vil i dette afsnit give et kortfattet overblik over udviklingen fra splittelsen og frem til i dag.

Selve udviklingen i antallet af medlemmer er dog vanskelig at kortlægge, da man i begge foreninger i mange år ikke har opgjort et samlet medlemstal (Poller m.fl. 1943, 17). For ELM Bornholms vedkommende kan man dog af protokollen aflæse et medlemstal fra 1899 på 366 medlemmer (Evangelisk luthersk Missionsforenings Forhandlingsprotokol 1892-1933, 30 (fremover forkortet ”prot. ELM Bh 1892-1933”). Det tyder dog på, at udviklingen i medlemstallet, som for den nystiftede forening i sagens natur har været opadgående fra begyndelsen, siden er stagneret. I hvert fald skriver Kofoed i sin bornholmske kirkehistorie fra 1933 følgende om ELM og LM: ”Af ’stemmeberettigede’ Medlemmer herovre tæller hver Forening nu henved 400. Men mange andre, som støtter de omtalte Foreninger uden at være indtegnede, betragtes ogsaa som Medlemmer” (Kofoed 1933, 173). I 1989 var medlemstallet på 358, og i 2022 havde ELM 203 medlemmer på Bornholm (Excel-dokument: Kopi af 2210 Bilag Medlemsoversigt 2020; ELM ”DK” 1974-1992, 146 (fremover forkortet ”prot. ELM's landsudvalg)).

ELM København oplevede også fremgang fra begyndelsen, og i 1910 var medlemstallet i missionsforeningen 90 og i ungdomsforeningen 110 (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 24). Siden fulgte dog endnu en splittelse, som var forårsaget af forhold i Sverige, og trods en forsoning gik det hårdt ud over medlemstallet, der i 1924 var på blot 29. De følgende årtier svingede medlemstallet en del men var generelt opadgående, og i år 2000 toppede det med 125 medlemmer (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 24-30; Medlemsbog 1930-1982; Jensen og Brixen 2017, 51-54). I 2022 havde ELM København 86 medlemmer (Excel-dokument: Kopi af 2210 Bilag Medlemsoversigt 2020). For ELM Jyllands vedkommende er det ikke lykkedes at skaffe tidlige tal, men i 1989 havde foreningen 255 medlemmer, og i 2022 var der 143 medlemmer (prot. ELM's landsudvalg, 146; Excel-dokument: Kopi af 2210 Bilag Medlemsoversigt 2020).

På landsplan tegnes et billede af, at ELM til at begynde med voksede, men aldrig nåede samme udbredelse som LM – hverken geografisk eller med hensyn til antal medlemmer (Neiiendam 1927, 391). Allerede i 1948 skrev Neiiendam om ELM, at ”Foreningen staar dog vist mere i Tilbagegangens

²⁸ De tilbageværende prædikanter i København var N. Jørgensen og J. Chrillesen. Dog nævnes Svaabeck fra Hillerød som hyppigt tilrejsende (Poller m.fl. 1943, 55)

²⁹ Tallene for begge foreninger rummer også medlemmer af ungdomsforeningerne. LM's tal er fra 2021 og ELM's tal fra 2022 (Excel-dokument: 2022 Medlemsudvikling med korrekt årstalsafstand; Excel-dokument: Kopi af 2210 Bilag Medlemsoversigt 2020)

end Fremgangens Tegn” (Neiiendam 1948, 242). Hertil kan man sige, at foreningen trods alt endnu består 75 år senere. Alligevel har både ELM og LM mærket medlemsmæssig tilbagegang de sidste 30 år. I 1993 havde LM et anslået medlemstal på omkring 6000 sammenlignet med ca. 4250 i 2021³⁰. ELM havde i 1993 751³¹ medlemmer mod ca. 430 i 2022 (Bestyrelsesprotokol 1993-1998, 3 (fremover forkortet ”prot. ELM’s landsstyrelse 1993-1998”); Excel-dokument: Kopi af 2210 Bilag Medlemsoversigt 2020). ELM har således altid været den mindste af de to foreninger, men de seneste årtiers tilbagegang mærkes nok ekstra hårdt i ELM grundet den mere begrænsede størrelse.

3 ELM’s selvforståelse gennem tiden

3.1 Indledende bemærkninger

Efter at have redegjort for ELM’s baggrund, oprettelse og udbredelse frem til i dag når vi nu til analysen, som er denne opgaves hoveddel. Her ønsker jeg at undersøge, hvordan ELM har forstået sig selv gennem tiden. Jeg vil i det følgende analysere, hvordan ELM’s selvforståelse kommer til udtryk i mindeskrifter og bestyrelsesprotokoller fra tre kronologisk afgrænsede perioder omkring hhv. ELM’s oprettelse, 50-årsjubilæum og 100-årsjubilæum. Under den sidste periode strækkes analysen også frem til i dag.

Analysen vil hele vejen igennem fokusere særligt på to aspekter af ELM’s selvforståelse. For det første vil jeg analysere ELM’s selvforståelse i forhold til ”moderforeningen” LM: Jeg vil undersøge, i hvor høj grad man forstår sig selv *i forhold til* LM på den ene eller anden måde, og hvordan man i det hele taget forholder sig til den forening, man selv udsprang af. For det andet vil jeg analysere ELM’s selvforståelse, når det kommer til teologien: Hvordan har ELM opfattet sin egen teologiske profil? Som antydnet i redegørelsen er disse to aspekter ved ELM’s selvforståelse også ganske nært forbundne, da selve grundlaget for splittelsen med LM blev opfattet teologisk. De to aspekter vil derfor heller ikke konsekvent blive holdt adskilt i analysen. Da opgaven analyserer et forholdsvist stort kildemateriale, er målet ikke en tilbundsående analyse af alle kilder. Derimod ønsker jeg at give en overordnet karakteristik af ELM’s selvforståelse gennem tiden og om muligt spore en udvikling heri.

Som nævnt i redegørelsen bestod ELM helt frem til 1993 af tre adskilte foreninger: ELM Jylland, ELM København og ELM Bornholm, som desuden bestod af flere forskellige kredse og naturligvis endnu flere medlemmer. Man kan derfor med rette spørge ind til, i hvilken grad det giver mening at tale om en ”samlet selvforståelse i ELM,” som jeg gør i denne analyse. På trods af dette relevante forbehold, vil jeg alligevel vove at give en landsdækkende karakteristik, vel vidende at det sker på bekostning af lokale nuancer. Når jeg vover det, er det for det første fordi, de tre foreninger på trods af forskellene deler et fælles navn og en fælles historie. Dernæst har der været en hyppig udveksling af prædikanter, hvilket må have været med til at ensrette foreningernes – og medlemmernes - teologi.

Jeg antager derfor ved analysens begyndelse, at de tre foreninger og deres medlemmer også har oplevet sig som nært beslægtede. Dette betyder også, at jeg tillader mig gennem analysen at omtale

³⁰(Excel-dokument: 2022 Medlemsudvikling med korrekt årstalsafstand). Jf. statistiske forbehold, som anført i Toft m.fl. 2017, 8-17. Tallene er inklusive ungdomsforeningen LMU.

³¹ Det fremgår ikke af kilden, om ungdomsforeningen ELU er regnet med i 1993, men det er i de i 2022

”ELM” eller ”foreningen” i ental, selvom det egentlig kan være anakronistisk at gøre før 1993. Ligeledes tager jeg ikke højde for variationer i selvforståelsen blandt de enkelte medlemmer, selvom der naturligt nok har været divergerende opfattelser. Når jeg analyserer og omtaler ”ELM’s selvforståelse”, forstår jeg det som et udtryk for, hvordan særligt foreningens ledende skikkelser har opfattet foreningen, da det primært er disse, som optræder i de analyserede kilder.

3.2 Overordnet kildekritik

Som nævnt ønsker jeg at analysere to forskellige typer kildemateriale: Mindeskrifter og bestyrelsesprotokoller. I begge tilfælde er det værd at stille (kilde)kritiske spørgsmål om kildernes ophav, troværdighed og ikke mindst deres brugbarhed i nærværende analyse. Det sidste handler også ganske meget om, *hvordan* man går til kilderne.

Et mindeskrift er en genre med et ganske bestemt formål: Man ønsker at mindes noget eller nogen – i dette tilfælde en forenings virksomhed. I alle de her analyserede mindeskrifter er der som tidligere nævnt også tale om jubilæumsskrifter, da de er udgivet i anledning af et jubilæum. Dermed får de også en grad af (selv)fejring over sig. Sådanne mindeskrifter vil derfor have en klar tendens i retning af at omtale det, man mindes, positivt. Dette er også tilfældet for ELM’s vedkommende, hvilket man må være opmærksom på i analysen.

Denne tendens vil sjældent gå ud over den historiske troværdighed, når det gælder faktuelle oplysninger, da materialets offentlige karakter betyder, at åbenlyse ukorrektheder ville kunne afsløres af andre, som kender til forholdene. Men tendensen til at sætte foreningen i et positivt lys vil ofte gå ud over nuancerne, hvilken man må være opmærksom på, når kilderne bruges til at belyse de historiske forhold. Når det handler om at analysere ELM’s selvforståelse, er mindeskrifterne dog i høj grad brugbare, da de både implicit og eksplicit siger meget herom. Fordi analysen undersøger forskellige jubilæumsskrifter, vil en nærmere kildekritik af den enkelte kilde finde sted i sammenhæng med analysen heraf.

Bestyrelsesprotokollerne er en noget anden genre. I ELM’s tilfælde kaldes de ”forhandlingsprotokoller,” hvorfor jeg også vil bruge denne betegnelse fremover. Disse er referater af foreningsbestyrelsernes møder, hvor en referent nedskrev resultaterne af mødets drøftelser – ”forhandlinger”. I de to første perioder, hvor forhandlingsprotokollerne analyseres, blev disse forhandlinger nedskrevet fortløbende i en fysisk bog. I den sidste periode (1986-1995) blev der derimod ført protokol for ét møde ad gangen på skrivemaskine og siden PC, som derefter blev printet ud og sat i en ringbindsmappe.

Formålet med protokollerne er altså et andet end med jubilæumsskrifterne, og de har en noget anden karakter. Men netop derfor udgør de et godt supplement, når det gælder om at analysere ELM’s selvforståelse. For det første beskriver protokollerne ikke primært sin fortid men sin egen samtid og er dermed helt tæt på begivenhederne. I flere tilfælde er protokollerne således primærkilde i forhold til mindeskrifterne. For det andet har de som tidligere nævnt en mere intern karakter, hvilket kan være medvirkende til, at andre dele af ELM’s selvforståelse kommer frem i lyset. Dog skal det bemærkes, at i hvert fald ELM Bornholms og ELM Københavns protokol er blevet oplæst ved det årlige foreningsmøde og derfor også har haft en offentlig karakter (prot. ELM Bh 1892-1933, 5; ELM

København 1919-1941, 136 (fremover forkortet ”prot. ELM Kbh 1919-1941”). Protokollerne vil være hovedkilden til selvforståelsen ved ELM’s oprettelse, mens de ved 50- og 100-årsjubilæet vil supplere mindeskrifterne. Ligesom tilfældet er med mindeskrifterne, vil en nærmere kildekritik af protokollerne foretages for hvert kronologisk nedslag.

3.3 ELM’s selvforståelse ved oprettelsen: 1889-1899

Analysen tager sin begyndelse ved årtiet omkring ELM’s oprettelse. Hvordan så ELM’s selvforståelse ud fra begyndelsen? Og hvilket forhold havde man til det LM, man ved oprettelsen forlod? For at svare på disse spørgsmål analyseres forhandlingsprotokollerne for ELM Bornholm og ELM Jylland fra foreningernes oprettelse og resten af århundredet. Desværre forefindes ELM Københavns protokol ikke fra dette tidspunkt. Først analyseres de eksisterende protokollers forord, dernæst foreningernes love og til sidst protokollernes beskrivelse af resten af årtiet.

3.3.1 Kildekritik

Hverken for ELM Bornholm eller ELM Jyllands vedkommende fremgår det umiddelbart, hvem der har nedskrevet protokollen. Selvom det ikke er uvæsentligt, har det dog heller ikke afgørende betydning for protokollerne, da de enkelte bestyrelsesmøder for begge foreningers vedkommende underskrives af alle bestyrelsesmedlemmer, som derved tilkendegiver, at de står inde for det nedskrevne. Protokollerne repræsenterer dermed den samlede bestyrelses beslutninger. I den jyske protokol er der dog et par undtagelser, hvor det kun er formand Chr. Mikkelsen, der har underskrevet. Det kan pege i retning af, at han i hvert fald i disse tilfælde er protokolfører, men hvorfor kun hans underskrift optræder under disse møder, lader sig ikke afgøre (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, 9-10).

Særligt i den bornholmske protokol indgår også andet end referater fra bestyrelsesmøder. Her angives blandt andet, hvornår prædikanter uden for øen er ankommet og afrejst, samt hvor og hvornår der er blevet afholdt ”missionsmøder”. Både de løbende informationer og bestyrelsesmøderne bærer dog præg af at være ret kortfattede i deres beskrivelser. Der fortælles ikke meget om, hvilke drøftelser der ligger til grund for beslutningerne. Selvom en mere detaljeret beskrivelse kunne have været brugbar i analysen af ELM’s selvforståelse, er beslutningerne i sig selv interessante. Desuden indeholder begge protokoller både et eksemplar af foreningens love og en fyldigere indledning, som jeg i det følgende særligt vil fokusere på.

3.3.2 Indledningen i ELM Bornholms forhandlingsprotokol

ELM Bornholms forhandlingsprotokol begynder med beskrivelsen af et møde i Aakirkeby i 1892, hvor 32 ”kristne venner” enes om at stifte Evangelisk Luthersk Missionsforening på Bornholm. Beskrivelsen af mødet er ganske kortfattet, men når det drejer sig om at analysere selvforståelsen, er det blot desto mere interessant, hvilke ord der bruges. Derfor følger her et længere citat fra indledningen:

”Aar 1892. d. 5t August samledes en Del kristne venner, 32 i tallet, i Aakirkeby og enedes om efter alvorlig Overveielse og under Bøn til Gud at stifte en Forening med det Formaal at virke for Evangeliets Udbredelse iblandt vore medforløste Medvandrere til Evigheden. Man enedes om at Foreningens Navn skal være ’Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm’” (prot. ELM Bh 1892-1933, 1).

For det første er det værd at bemærke, at man ønsker at understrege det vanskelige i beslutningen om at stifte en ny forening og dermed bryde ud af LM. Det er ikke blot en beslutning taget over natten, men den er sket under ”alvorlig overvejelse”. Herved anerkender man indirekte det kontroversielle i en beslutning, som i sagens natur vil være en voldsom eskalering af den splittelse, der allerede var i LM på Bornholm. Dernæst fortælles også, at foreningsdannelsen sker ”under bøn til Gud”. Udover at understrege det velovervejede i beslutningen, indikerer det også, at man mener – eller ønsker at signalere – at oprettelsen af den nye forening sker i overensstemmelse med Guds vilje.

Samtidig angives også helt fra begyndelsen formålet med foreningen: ”at virke for evangeliets udbredelse”. At man ønsker at udbrede evangeliet, ligger jo i naturlig forlængelse af foreningens karakter af ”missionsforening”. Men det understreger også, at man ikke ser sig selv som en forening med et nyt formål. Derimod ønsker man at understrege kontinuiteten med den gamle forening og at signalere, at selvom navnet er nyt, så er formålet det samme. I LM’s fulde navn indgik også tilføjelsen ”til evangeliets fremme”, og selvom man ikke tager denne tilføjelse med i ELM’s navn, fremhæver protokollens indledning alligevel selve sagen.

Det er mindre klart, hvad man skal lægge i formuleringen om ELM’s målgruppe: ”vore medforløste medvandrere til evigheden”. På den ene side kan man overveje, om der er tale om en spidsfindig henvisning til den teologiske strid om ”verdensretfærdiggørelse”, som ifølge senere ELM-historieskrivning spillede en afgørende rolle for splittelsen jf. afsnit 2.6.4. Pointen kunne da være, at alle mennesker er ”vore medforløste” i Kristus – de mangler blot at få det at vide. Som nævnt i redegørelsen er det dog usikkert, hvorvidt spørgsmålet om verdensretfærdiggørelse reelt spillede en væsentlig rolle ved ELM’s oprettelse, så man skal passe på at lægge for stor betydning i ordene.

3.3.3 Indledningen i ELM Jyllands³² forhandlingsprotokol

Den jyske protokol har en længere indledning, der modsat i den bornholmske protokol omtales som et ”Forord”. Her træder ELM’s selvforståelse endnu tydeligere frem. Selvforståelsen kommer allerede til udtryk i protokollens titel: ”Forhandlings Protokol til Brug for den gamle lutherske Missionsforening i Vestjylland”. Som tidligere nævnt kom navnet ”Evangelisk Luthersk Missionsforening” først officielt i brug i Jylland i 1897. Indtil da kaldte man sig ”den gamle lutherske Missionsforening” for derved utvetydigt at vise, at man så sig selv som den ”sande” videreførelse af LM. Netop denne forståelse og fortælling fortsættes i selve protokollens forord, hvoraf jeg vil bringe et længere citat:

”Undertegnede Bestyrelsesmedlemmer finder herved Anledning til at bemærke at nævnte Forening egentlig er en Fortsættelse af den gamle lutherske Missionsforening: flertallet af Bestyrelsen (5 Medl.) saa sig nemlig nødsaget til at trække sig tilbage, da deres Bestemmelser gjentagende sattes tilside i den Grad at naar de bestemte Forsamling i Missionshusene til en Tid, bestemtes Forsamling af andre til samme Tid, og var al Orden saaledes opløst, saa der ikke var anden udvej tilbage, end enten ved Rettens Hjælp at hævde sin Ret, eller trække sig tilbage, da valgtes det sidste” (prot. ELM Vestjylland, 1).

Selvom ELM Jylland var en nystiftet forening, forsøgte man altså at understrege, at det egentlig blot var en videreførelse af den gamle. Udover selve foreningsnavnet underbygges dette ved at henvise

---

³² Egentlig angives protokollen som tilhørende ELM i ”Vestjylland”, men da foreningen senere kendes som ELM Jylland, bruges denne betegnelse konsekvent i opgaven

til, at denne ”gamle linje” faktisk havde bestyrelsesflertal (fem ud af ni) og dermed havde retten på sin side. Det fremgår derfor også som argument for nødvendigheden af den nye foreningsdannelse, at flertallets beslutninger ikke blev efterlevet, men at ”al Orden” derimod var opløst. Desuden fremhæves beslutningen om en ny foreningsdannelse som en pæn og konfliktnedtrappende løsning. Ansvar for splittelsen lægges derimod på dem, som uretmæssigt trumfede flertallet. Senere i forordet bruges vendinger som ”Da vi nu altsaa blev udelukket” og ”de Bestyrelsesmedlemmer som blev tilsidesat”, hvilket underbygger samme tanke (prot. ELM Vestjylland 1892-1933, 1).

Læser man videre i forordet, bliver det dog også klart, at selvom ELM-linjen havde flertallet i bestyrelsen, havde man det ikke i forsamlingen. På et foreningsmøde afholdt inden splittelsen blev det nemlig besluttet, at Jensen og Bau, som havde været involveret i splittelsen i København, blev udelukket fra at tale i missionshusene. Man kan derfor anføre, at selvom den nye forening rettelig kunne påberåbe sig bestyrelsesflertallet, så var dette flertal formentlig blevet væltet ved næste generalforsamling, da flertallet af medlemmerne tilsyneladende ønskede en anden linje.

I protokollens forord optræder dog også en teologisk begrundelse for stiftelsen af den ny forening; nemlig strid om læren. Helt specifikt nævnes ”Læren om Tusindaarsriget om Bøn Bønhørelse og Helbredelse mm”. Problemet med disse nye lærepunkter er tilsyneladende, at de er ”stridende mod vor lutherske lære” (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, 1). Men udover at stemple disse ting som ulutherske, er der også en frygt for, at en ny og anderledes vægtlægning i forkyndelsen i sig selv risikerer at forskubbe selve evangeliet: ”Da vi nu altsaa blev udelukket og vi ikke kunde være med til at fremme Udbredelsen af disse ny Lærdomme men var bange for at vi selv, kunde tildrages fra Evangeliet og blive sysselsat med noget andet...” (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, 1). Udover uenigheder om visse lærepunkter er opfattelsen fra ELM’s side, at selve evangeliet er på spil.

Der angives således i forordet to årsager til stiftelsen af den nye forening: Dels føler man sig uretmæssigt behandlet og på det nærmeste smidt ud – blandt andet fordi man agiterede imod den såkaldt nye lære. Dels er man stærkt bekymret over læreudviklingen og frygter, at evangeliet fortrænges. Begge årsager udgør også begrundelsen for, at man egentlig ikke ønsker at stifte en ny og anderledes forening, men at man i stedet ser sig selv som en videreførelse af den ”gamle” LM-linje. Dette understreges også sidst i forordet, hvor man skriver, at man ”bevidne herved for Gud og Mennesker, at vi har aldeles samme Formaal som hidtil” – efterfulgt af en omskrivning af LM’s formålsparagraf fra 1868 (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, 2; Bestemmelser for Bornholms Forening til Evangeliets Fremme 1868, 1-2).

3.3.4 Analyse af foreningslovene

I både ELM Jyllands og ELM Bornholms protokol optræder foreningens ”love”. Disse er også interessante, når det handler om at undersøge foreningens selvforståelse. For Bornholms vedkommende fremgår lovene af protokollen umiddelbart efter indledningen, og det beskrives, at de blev vedtaget på et møde d. 9. september 1892 (prot. ELM Bh 1892-1933, 1-5). For ELM Jyllands vedkommende er lovene blot lagt løst ind i protokollen, og da ingen dato er anført, er det umuligt at afgøre, præcis hvornår de er skrevet. Fra det første bestyrelsesmøde i Jylland er noteret, at ”vore gamle Love er gjældende for Foreningen”, så de er formentlig ikke forfattet fra begyndelsen (prot. ELM Vestjylland 1892-1933, 2). Og da lovene står angivet for ”Evangelisk Luthersk

Missionsforening”, er det sandsynligt, at de er skrevet – eller i hvert fald ændret – efter, at dette navn blev vedtaget i 1897 (prot. ELM Vestjylland 1892-1933, 14).

Det mest bemærkelsesværdige ved foreningslovene fra både Jylland og Bornholm er, i hvor høj grad de ligner LM’s første love, som blev vedtaget på Bornholm i 1868 (Bestemmelser for Bornholms Forening til Evangeliets Fremme 1868, 1-4). I store træk er der tale om en decideret kopiering. De, der forfattede ELM’s første foreningslove, har derfor tydeligvis siddet med eksemplarer af LM’s tilsvarende, selvom det ikke lader sig afgøre, om det har været de oprindelige love fra Bornholm eller andre lignende versioner fra andre landsdele.

Men den direkte afskrivning af LM-love siger meget om ELM’s selvforståelse. Det understreger, hvad særligt den jyske protokol også lagde vægt på, at man i ELM ikke ser sig selv som en ny forening med et nyt formål. Tværtimod ønsker man at videreføre den ”gamle” LM-linje, hvilket betyder, at lovene heller ikke skal ændres grundlæggende. Frem for at begynde forfra og på egen hånd skrive foreningslove fra bunden, understreger man ved den massive brug af formuleringer fra LM’s love kontinuiteten med den gamle forening og arv. For ELM Bornholms vedkommende hører det med til fortællingen, at 2/5 af ELM’s første bestyrelse også var med på LM’s stiftende møde 24 år tidligere, hvor de første love blev vedtaget (Kaas 2020a, 91).

Mens de store ligheder i lovene fortæller meget om ELM’s selvforståelse, kan det også være interessant at undersøge de mindre forskelle, der trods alt er. Her støder vi imidlertid ind i en kildemæssig udfordring. Det er nemlig ikke helt let at afgøre, hvilke kilder der er primære og sekundære i forhold til hinanden. Dels har man tilsyneladende haft forskellige foreningslove i LM’s forskellige afdelinger, og dels er ikke alle foreningslove tilgængelige. Det er derfor vanskeligt at opnå solid viden til analysen af ELM’s selvforståelse ved at sammenligne forskelle i lovene, selvom forskellene kan give nogle forsigtige pejlemærker. Jeg vil derfor nøjes med at fokusere på to forskelle.

For det første har ELM’s love en interessant tilføjelse, hvis man sammenligner med LM’s love fra 1868. I begge ELM-foreninger tilføjes nemlig en eksklusionsmulighed over for medlemmer, som ikke lever op til den sande, lutherske bekendelse. I den bornholmske protokol lyder det sådan: ”Findes noget Medlem at føre afvigende Lære eller et forargeligt Levnet, bør det behandles overensstemmende med Kristi Forskrift i Math 18 Kap. 15-16 og 17 vers” (prot. ELM Bh 1892-1933, 2). Den jyske har en lignende ordlyd (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, indlæg s. 2). I ELM Bornholms sidste paragraf tilføjes desuden: ”Den, som udtaler og vedblivende bekjender Læresætninger, der er i Strid med §.1. har derved udelukket sig selv af Foreningen, og kan saaledes ikke gjøre Fordring på nogen af dens Eiendele eller Rettigheder!” (prot. ELM Bh 1892-1933, 4).

Disse tilføjelser vidner om, hvor meget det betyder for selvforståelsen, at man værner om den rette lære – endda i sådan en grad, at medlemmer, som ikke lever op hertil, i sidste instans må udelukkes fra foreningen, hvilket de angivne bibelvers fra Matt 18 netop lægger op til. Den kildemæssige udfordring dukker dog op til overfladen, idet en lignende ”eksklusionsparagraf” ligeledes findes i et udateret eksemplar af LM Københavns vedtægter (Lokale Vedtægter for Københavns Afdeling af ”Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark”. Uden årstal, 2)³³. Dermed er det

---

³³ Ifølge tidl. generalsekretær Leif Rasmussens notater er lovene fra 1897; oplyst i privat mailkorrespondance

usikkert, om denne paragraf også har været til stede i LM-love inden ELM's oprettelse. Den store lighed kan dog indikere, at der i ELM's love er tale om en afskrift.

For det andet tilføjer man i ELM Jylland en paragraf, som hverken findes hos LM eller ELM på Bornholm, men som også siger meget om selvforståelsen:

”De Foreningen tilhørende Missionshuse skulle bestandig tilhøre den Del af Foreningen, som bliver den evangelisk lutherske Bekendelse tro, selv om flere af dens nuværende Medlemmer som have været med om at erhverve Husene, skulde i Fremtiden føre en anden Lære, ligesom ingen Taler maa optræde der, uden han i Henhold til §2 er af den lutherske Bekendelse. Iøvrigt hører Husene som Foreningens øvrige Anliggender ind under Bestyrelsens Forvaltning” (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, indlæg s. 3).

Denne paragraf er tydeligvis skrevet direkte ud fra den bitre erfaring, man havde efter at have mistet sine missionshuse, som LM beholdt. Men den er også skrevet ud fra oplevelsen af, at flertallet i foreningen valgte at gå en anden vej rent læremæssigt. Derfor ligger der i denne paragraf også en massiv kritik af de tilbageblivende LM'ere, idet det indikeres, at de har forladt den evangelisk-lutherske bekendelse. Dog findes en lignende formulering i LM's vedtægter for Helsingørs afdeling fra 1899, hvor det dog handler om ”Foreningens Ejendele og Midler” i stedet for missionshuse (Vedtægter for Luthersk Missionsforenings Afdeling i Helsingør og Omegn 1899, 7). Derfor lader det sig heller ikke her afgøre, hvor formuleringerne stammer fra i første omgang. På trods af de kildemæssige udfordringer kan ELM's love altså både understrege kontinuiteten med LM og den udprægede lærebevidsthed, som kommer til syne i flere lovændringer – i hvert fald sammenlignet med de oprindelige LM-love fra 1868.

3.3.5 ELM's forhandlingsprotokoller 1891-1899

Hvordan kommer ELM's selvforståelse ellers til udtryk i resten af det første årti? Det vil jeg nu prøve at svare på gennem en analyse af de bevarede bestyrelsesprotokoller fra 1891-1899.

3.3.5.1 *Selvforståelsen i forhold til LM*

Udover de dramatiske indledninger, hvor særligt den jyske protokols forord beskriver splittelsen i markante vendinger, nævnes LM stort set ikke i protokollernes første årti. Denne manglende omtale af LM giver i sig selv en indsigt i foreningens selvforståelse. Bruddet har været så markant, at man ikke har haft grund til at tale om eller med de gamle venner i LM – i hvert fald ikke på officielle bestyrelsesmøder. Det kan også være med til at understrege, at man forstår sig selv som en selvstændig forening, der står i egen ret. Dette understreges af, at LM Jyllands protokol omtaler, at LM's bestyrelse i 1897 mødtes med ELM's bestyrelse for at drøfte muligheden for et nærmere samarbejde mellem foreningerne. De skriver dog, at man ikke opnåede noget resultat, fordi ELM's bestyrelse ”gav undvigende Svar og stadig søgte at føre os ind i gamle omstridte Spørgsmaal angaaende Lære og Forkyndelse” (Jensen 2022, 490). Men dette mødes omtales slet ikke i ELM's bestyrelsesprotokol, hvilket vidner om den manglende interesse fra ELM's side i nærmere samarbejde med LM.

De enkelte steder, hvor LM i det første årti nævnes i protokollerne udover indledningerne, handler om forespørgsel på lån af missionshus. Dermed udfordres forståelsen af at være en selvstændig forening alligevel lidt, for i flere tilfælde vover man at spørge den gamle forening om hjælp. I 1894 har ELM's bestyrelse på Bornholm tilladt sig at spørge LM om muligheden for at låne det store

missionshus i Aakirkeby til foreningens årsmøde. De får dog et nej, fordi ”da Forholdene vare uforandrede kunde vort Forlangende ikke indrømmes os” (prot. ELM Bh 1892-1933, 9). Samme måned beslutter også ELM Jylland at spørge om lov til at måtte låne ”det gamle Missionshus”, men her står ikke, hvad udfaldet blev (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, 7). Så selvom man forstår sig selv som en forening, der stod i egen ret, er man alligevel ikke for stolt til at spørge om praktisk hjælp i enkelte tilfælde.

Det ændrer dog ikke på billedet af en forening, som i det første årti opbygger en selvstændig virksomhed. Her er det interessant at se, at selvom ELM arbejder selvstændigt, så vidner protokollerne om, at det i stor stil er de kendte arbejdsmetoder fra LM-tiden, der benyttes. ELM's virksomhed drives således først og fremmest ved den massive afholdelse af møder, som protokollernes mange prædikantbenævnelser vidner om. At mødeafholdelse i de lokale missionshuse eller hjem har udgjort kernen i foreningens arbejde, indikeres af et referat fra ELM Bornholms protokol i 1894. Her aftaler man nemlig vedrørende ”Vor fremtidige Missionsvirksomhed her paa Øen” at ”fortsætte som hidindtil, dog med den Indskrænkning at ikke tilkalde fremmede Prædikanter i Maanederne Mai og August, da Forsamlingerne i de Maaneder stedse ere lidet besøgte, paa Grund af Mark og Høstarbejde” (prot. ELM Bh 1892-1933, 11). Det antydes hermed, at mødeafholdelse ved prædikanter har udgjort en væsentlig del af det, man betegner som missionsvirksomhed.

Der er dog også i protokollerne vidnesbyrd om andre aktiviteter end blot mødeafholdelse. I ELM Jylland fremkommer et forslag i 1894 om ”agentvirksomhed” (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, 7), og senere samme år udvælges nogle som ”Husbesøgere” og ”Agenter til Bogspreddning” (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, 8). Ligeledes taler man også på Bornholm om kolportører, som har haft samme funktion, ligesom der særligt på Bornholm også omtales søndagsskolevirksomhed (prot. ELM Bh 1892-1933, 15+24). Det interessante er, at både mødeafholdelse, kolportørvirksomhed og søndagsskoler er velprøvede og velkendte virksomhedsformer fra LM (jf. f.eks. Kofod-Svendsen 2020a, 75). Det understreger, at ELM ikke blev oprettet grundet utilfredshed med *måden*, LM udøvede sin virksomhed på. Ligeledes underbygger det, at man i ELM ønsker at videreføre ”den gamle” virksomhed fra LM. Blot ønsker man at også fastholde det gamle budskab, som man mente, at LM's forkyndere havde mistet grebet om.

3.3.5.2 Den teologiske selvforståelse

Mens forordene og foreningslovene siger en hel del om ELM's teologiske selvforståelse, fylder den teologiske profil mindre i protokollerne i resten af det første årti. Det hænger naturligvis sammen med kildematerialets genre, idet formålet med protokollerne ikke er teologiske redegørelser men foreningsrelaterede beslutninger. Alligevel kan man udlede noget om, hvordan ELM så sin egen teologiske profil. De førnævnte ligheder med LM i virksomhedsformer understreger således den formodede kontinuitet med LM's tidligere, teologiske profil. Herunder viser den massive mødeafholdelse, at forkyndelsen af ”Guds Ord” står helt centralt i foreningens selvforståelse. Det er ved det forkyndte ord, at den lutherske lære bliver ”til Liv og Virkelighed i saa mange sjæle som mulig”, som det lyder i lovene fra Bornholm (prot. ELM Bh 1892-1933, 2).

Derudover kan den stærke tilknytning til Sverige, som bliver tydelig i protokollerne, også sige noget om den teologiske selvforståelse. I Jylland beslutter man på det første, officielle bestyrelsesmøde at

sende en mand til Sverige ”for at søge at formaa dem til, at udstrække deres Virksomhed ogsaa til Jylland” (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, 2). På Bornholm handler ikke mindre end tre ud af syv punkter på første møde om, hvordan man beslutter at skrive til tre forskellige skånske missionsforeninger – dels for at informere om oprettelsen og dels for at spørge om prædikanter til Bornholm (prot. ELM Bh 1892-1933, 5). Desuden optræder navnene på mange svenske prædikanter i begge protokoller.

Det fremgår ikke eksplicit af protokollerne, hvorfor forbindelsen til Sverige fylder så meget. Men som Kaas anfører, kan det tyde på, at skånske prædikanter gav tilhørerne en fornemmelse af, at man her havde fat i det ægte, rosenianske budskab (Kaas 2020b, 218). Hvis det er rigtigt, kan de mange svenskere i ELM’s tidlige protokoller indikere, at man i ELM så sig selv som en roseniansk forening – eller i hvert fald, at man ønskede at høre det budskab, som de svenske rosenianske prædikanter kom med.

3.3.5.3 ELM-samarbejdet på landsplan

Til sidst vil jeg fremhæve, at de tidlige protokoller også vidner om, at man i ELM har set sig tæt knyttet på tværs af landet og de tre oprettede ELM-foreninger. Første gang, det landsdækkende samarbejde nævnes eksplicit, er ved et møde på Bornholm i 1893. Her berettes, at der er fremkommet en skrivelse fra en A. Jensen i København med forslag om, at de tre foreninger i Jylland, København og på Bornholm skulle gå sammen om en ansættelse af den svenske Niels Jönsson³⁴, hvortil bornholmerne er positive. Og på næste møde besluttet, at man vil dække 1/3 af udgifterne (prot. ELM Bh 1892-1933, 7). Allerede her er der altså en vis samhørighed mellem de tre foreninger, så man i hvert fald går sammen om dette praktiske samarbejde.

Senere nævner både den jyske og bornholmske protokol et møde i København mellem de tre foreninger. Jyllandsprotokollen angiver formålet til at være at gå sammen om indhentning af en tilladelse til udbredelse af småskrifter (prot. ELM Vestjylland 1891-1933, 12). Men på Bornholm er perspektiveret tilsyneladende endnu bredere:

”Efterat der i længere Tid paa flere Steder var talet om, at de Evangelisk lutherske Missionsforeninger i Jylland, i Kjøbenhavn og paa Bornholm ved en nærmere Sammenslutning kunde udrette betydeligt mere paa Missionssagens Omraade end hidindtil, drøftedes det Spørgsmaal, ’om vi her blandt vor Forening skulde arbeide hen til at en saadan Sammenslutning kunde iværksættes’” (prot. ELM Bh 1892-1933, 20).

Det står ikke helt klart, hvor idéen er kommet fra. Men det viser i hvert fald, at nogle i foreningerne har set fordele i et mere formaliseret samarbejde og måske ligefrem en sammenslutning. Bestyrelsen på Bornholm bakker også op om forslaget om, at ”Missionsforeningerne optræder og arbejder i Fællesskab”, fordi man derved bedre kan arbejde for evangeliets udbredelse i Danmark (prot. ELM Bh 1892-1933, 20). Udover at vise samhørigheden mellem de tre ELM-foreninger, understreger det også manglen på samme over for LM, som ellers også kunne være en oplagt samarbejdspartner.

Ud fra protokollerne ser det ikke ud til, at tanken om sammenslutning fører mere med sig i første omgang. Men samarbejdet nævnes stadig, og på føromtalt møde på Bornholm refereres således også både til en fælles indsamling på tværs af landet og et tilskud til missionsarbejde på Nordsjælland

³⁴ I protokollen kaldes han ganske vist ”N. Jensen fra Råå”, men der er tale om en fordanskning jf. Rønne 2020a, 370

(prot. ELM Bh 1892-1933, 19-20). Man har altså tilsyneladende forstået sig som havende et nært åndeligt fællesskab, hvilket også udtrykkes gennem den gensidige udveksling af prædikanter, som protokollerne ligeledes peger på.

3.3.6 Delkonklusion

Ved ELM's oprettelse fyldte bruddet med LM naturligt nok en hel del i selvforståelsen. Hvor den bornholmske protokol ikke omtaler bruddet eksplicit, er ELM Jyllands protokol væsentlig mere direkte og fortæller både om de fremmede lærdomme, som var direkte årsag til foreningsdannelsen, samt den i deres øjne uretmæssige måde, de som bestyrelsesflertal var blevet behandlet på. For begge foreninger er det en del af selvforståelsen, at man med den nye foreningsdannelse i virkeligheden viderefører den "gamle" LM-linje. Det kommer til udtryk ved, at foreningslovene for både ELM Jylland og ELM Bornholms vedkommende i store træk er en kopi af LM's første love, samt at ELM grundlæggende driver sin virksomhed på samme måde, som LM gjorde. Dertil er det allerklarest udtrykt ved, at den jyske forening fra begyndelsen tager navnet "den gamle lutherske missionsforening". Herved tilkendegiver man, at man ikke blot forstår sig selv som dem, der viderefører LM's gamle forkyndelse, men også som dem der viderefører selve foreningen.

Fordi splittelsen ud fra ELM's opfattelse var forårsaget af uenighed om forkyndelsen, er det derfor også en væsentlig del af den teologiske selvforståelse, at man viderefører den sande, evangeliske forkyndelse. Det kommer til udtryk i en skærpelse af lovene fra LM, hvor der blandt andet indføres en eksklusionsmulighed over for medlemmer, som afviger fra den rene lære, selvom disse lovændringer må analyseres med forbehold. Desuden bliver forbindelsen til de svenske missionsforeninger også vigtig for ELM, og det lader til, at man her mener at finde repræsentanter for det rene evangelium, som efter ens egen opfattelse var blevet tilsidesat i LM. Udover samarbejdet med de svenske missionsforeninger vidner protokollerne også om samarbejde og samhørighed mellem de tre ELM-foreninger.

3.4 ELM's selvforståelse efter 50 år

Hvordan ser ELM's selvforståelse ud, når foreningen 50 år senere kan fejre 50-årsjubilæum? Hvordan ser man på splittelsen og på LM? Og hvordan forstår man sin egen, teologiske profil? Det vil jeg nu undersøge. Analysen har sin hovedvægt på ELM Bornholms mindeskrift fra 1942, som grundet sit omfang og sin stil er særligt velegnet til at besvare spørgsmålene. Derudover analyseres ELM Jyllands jubilæumsskrift samt forhandlingsprotokoller fra de tre ELM-foreninger fra årene omkring jubilæet.

3.4.1 Analyse af ELM Bornholms mindeskrift fra 1942

3.4.1.1 Kildekritik

Mindeskriftet kan inddeles i tre dele. Den første del består af en historisk gennemgang af begivenhederne fra 1860-1892, som ledte op til ELM's stiftelse, samt et kort overblik over foreningens første 50 år. Denne gennemgang indeholder også en teologisk analyse, som skal underbygge skriftets udlægning af de historiske omstændigheder omkring ELM's oprettelse. Det fremgår ikke, hvem der er forfatter til denne første del, men det er tydeligvis én, som har godt kendskab til forholdene. En enkelt gang optræder forfatteren selv i teksten, når der står: "Den, der skriver disse Linier, erindrer tydeligt en Samtale for nogle Aar tilbage med Foreningens daværende Formand, H. Rønne" (Anon. og Hjort 1942, 28). Kendskabet til forholdene og foreningens formand

kan pege på, at forfatteren selv er bornholmer. De lange teologiske analyser kunne tyde på, at vedkommende har været prædikant – men det fremgår altså ikke klart³⁵.

Klart bliver det dog, at der ikke er tale om en objektiv fremstilling af tingene. Derimod er der en klar tendens til at fremstille de historiske begivenheder fra ELM's perspektiv. De historiske omstændigheder og den teologiske analyse bruges nemlig til at retfærdiggøre ELM's oprettelse og sætte foreningen i et godt lys. Det betyder ikke, at de historiske fakta er decideret fordrejede, hvilket ville kunne afsløres af andre, som kunne huske de omtalte begivenheder. Det er snarere *tolkningen* af historien, som er tydeligt påvirket af forfatterens eget ståsted. Alligevel må man være opmærksom på denne tendens, hvis man benytter fremstillingen som beretning om, hvad der skete 50 år tidligere.

Derimod er fremstillingen yderst brugbar, når det drejer sig om at analysere ELM's selvforståelse, idet den giver et værdifuldt indblik i, hvordan man anskuede både sin fortid og sin nutid. Begrænsningen er dog, at der trods alt kun er tale om en eller få forfatteres tanker og holdninger, og at synet på historien og på ELM sikkert har divergeret i foreningen. Men når forfatteren skriver i en jubilæumsudgivelse, er det alligevel udtryk for, at foreningens ledelse godtager hans beretning som repræsentativ for foreningen. Derfor vil jeg også med dette forbehold benytte mindeskriftet i undersøgelsen af ELM's selvforståelse.

Efter jubilæumsskriftets historiske del kommer så en gennemgang af de 14 lokale ELM-kredse på Bornholm. Her er heller ingen forfatterangivelser, men beskrivelserne lader til at være skrevet af medlemmer af de enkelte foreninger. De skriver således ”vi” og ”vores” om foreningerne, som det eksempelvis fremgår af afsnittet om forsamlingen i Bodilsker: ”Vi har nu gennem alle disse Aar haft Lejlighed til at samles om Guds Ord i vort lille Missionshus” (Anon. og Hjort 1942, 37). På den ene side højner det forfatterens troværdighed, at de selv har været en del af den lokale kreds, de beretter om. Og på den anden side skaber det en naturlig tendens i retning af en positiv fremstilling af ELM og deres sag. Jeg vil dog først og fremmest bruge disse lokalberetninger til at belyse selvforståelsen, hvilket de er velegnede til.

Den sidste del af jubilæumsskriftet består af en decideret troslæregennemgang. Under overskriften ”Hvad er evangelisk-luthersk Forkyndelse?” gennemgås i 16 punkter det centrale i ELM's troslære. Selvom forfatteren heller ikke her er angivet, kan afsnittet fastslås at være skrevet af den jyske sognepræst Oscar Hjort, da afsnittet tillige er udgivet selvstændigt samme år (Hjort 1942). Også her står vi i spændingen mellem, at teologien på den ene side er udtryk for én mands holdninger og på den anden side repræsenterer foreningen. Oscar Hjort spillede dog gennem tiden en stor rolle i ELM, hvor han prædikede i hele landet (Mikkelsen 1995, 5-6 + 62-86). Derudover har foreningen valgt at inkludere afsnittet i skriftet. Vi kan derfor gå ud fra, at Hjorts dogmatiske fremstilling udtrykker ELM's lære, som man fra foreningens side ønsker, den skal fremlægges.

3.4.1.2 Selvførelstelsen i forhold til LM

Når vi vender os mod ELM's selvforståelse, er det for det første interessant, hvor meget LM's tidlige historie fylder i mindeskriftet. Selvom ELM fejrer 50-årsjubilæum, finder man tilsyneladende fortsat

---

³⁵ ELM Bornholms protokol beretter om, at Hans Mortensen og Ove Rønne-Jensen, som begge var prædikanter, blev spurgt om at være ansvarlige for mindeskriftet, så måske det har været en af disse (prot. ELM Bh 1934-1971, 29)

identitet i LM's tidlige historie og identificerer sig med denne. Det kommer frem i begyndelsen af den dogmatiske gennemgang sidst i skriftet. Årsagen til denne gennemgang angives nemlig som, at "Evangelisk-luthersk Missionsforening har mødt megen Misforstaaelse, Modsigelse og Modstand. Der er sagt og skrevet saa meget om og imod den*". Derfor ønsker man her til sidst åbent at "fremsætte, hvad vi tror og forkynder", så enhver selv kan vurdere det (Anon. og Hjort 1942, 56). Det interessante er imidlertid, at ud af de fire konkrete skrifter, som skulle have skrevet imod ELM, og som asterisken i ovenstående citat henviser til, så er to af dem skrevet før ELM's oprettelse, og det tredje nævner slet ikke ELM³⁶. Derimod taler de om LM – eller "møllerianerne" og "bornholmerne", som foreningen også blev kaldt. Når man alligevel fra ELM's side betegner disse skrifter som angreb mod egen forening, er det således udtryk for stærk tilknytning – dels til LM som forening og dels til LM's (tidlige) teologi, som man på den måde vedkender sig.

Senere i jubilæumsskriftet bliver det dog tydeligt, at man er skeptisk over for den teologi og forkyndelse, som prægede LM i splittelsesårene. Derimod vedkender man sig i høj grad LM's og navnlig Christian Møllers tidlige forkyndelse, og man ser sig selv som en videreførelse af den "gamle" LM-linje. Dette ses klart i beskrivelsen af LM's oprettelse i 1868. Efter en beskrivelse af P. C. Trandberg og hans teologi samt af Møllers møde med Rosenius' skrifter følger en beskrivelse af Møllers nye, evangeliske forkyndelse. Der kommer et langt citat af en artikel fra Møllers hånd, som introduceres med ordene: "Heri fremstiller M. Evangeliets Hemmelighed saa klart, som den paa menneskeligt Sprog kan fremstilles" (Anon. og Hjort, 8). Når man ser, hvor massiv kritikken senere er af Møller, er det bemærkelsesværdigt rosende ord. De følges op af følgende karakteristik af artiklens indhold:

"[D]et, som heri forekommer, var Hovedsagen i Møllers Forkyndelse i mange Aar. Det samme har gennem 50 Aar været Hovedsagen i vor Forenings Forkyndelse, endskønt de forskellige Redskaber, Gud har benyttet under disse Aar, langtfra alle har haft Møllers Evner eller klare Fremstillingsmaade" (Anon. og Hjort, 8).

Ovenstående citat viser flere ting om ELM's selvforståelse. For det første understreges den markante ros af Møller, når det medgives, at foreningens senere forkyndere har haft svært ved at leve op til forbilledet. Dernæst underbygger citatet, at det er en central del af ELM's selvforståelse, at man som forening ønsker at fastholde den tidlige LM-forkyndelse. Og til sidst indikeres selve grunden til ELM's oprettelse og fortsatte eksistens: At forkyndelsen i LM blev ændret, og at denne ændring gjorde en splittelse uafvendelig.

To eksempler fra de enkelte kredse på Bornholm kan både illustrere forståelsen af kontinuitet med den tidlige forkyndelse hos Møller og LM og bruddet med den senere forkyndelse. Fra Aakirkeby fortælles om Jens Kofoed Hansen, som i sin tid var med til at stifte LM, og som formentlig var den første, der åbnede sit hjem, Sortegaard, for mødeafholdelse. Det samme gjorde han 24 år senere "for de Venner, som ikke længer kunde følge eller leve af de Læreanskuelser, der var begyndt at lyde i Luthersk Missionsforening" (Anon. og Hjort 1942, 33). Fra Allinge lyder det om de første ELM'ere,

---

³⁶ Der er tale om følgende: Saabye, H. G., 1884: Om Sekterne i Danmark; Madsen, P., 1886: Bornholmerne; samt Asschenfeldt-Hansen, C., 1892/1907: Kirkehistoriske Smaaskrifter. Jeg har dog kun haft adgang til 1892-udgaven af Asschenfeldt-Hansens udgivelse. Det fjerde skrift er M. Neiiendams "Frikirker og Sekter," som nævner ELM eksplicit.

at de i lang tid var blevet opbygget af forkyndelsen i LM, men nu ”maatte sukke til Herren om at faa Lov til at beholde den Forkyndelse iblandt sig, som tidligere havde lydt i denne Missionsforening” (Anon. og Hjort 1942, 36). Begge citater viser således både, at man i ELM blot ønskede at fastholde den ”gamle” forkyndelse, og at denne netop var blevet ændret – til sorg for nogle af medlemmerne.

I det hele taget fremtræder det som et væsentligt ærinde for jubilæumsskriftet at vise, at oprettelsen af ELM havde sin berettigelse – nemlig i form af opgøret med den ændrede forkyndelse. Dermed får man indtryk af, at splittelsen og fastholdelsen af den rigtige, evangeliske forkyndelse stadig er en afgørende del af selvforståelsen i 1942. Det ville ellers være oplagt, at en 50 år gammel forening fandt identitet og eksistensberettigelse hos sig selv, hvilket ELM også til dels gør. Men det er alligevel bemærkelsesværdigt, i hvor høj grad man definerer sig selv ud fra splittelsen fra LM. Ud af 31 siders historisk overblik, hvis man ser bort fra gennemgangen af de enkelte kredse, fylder afsnittet om stridighederne med titlen ”Sørgelige Mislyde og Afveje” næsten halvdelen (Anon. og Hjort 1942, 12-26). Derved bruger man meget plads på at retfærdiggøre bruddet med LM og dermed ELM’s oprettelse.

Centralt i denne retfærdiggørelse er at understrege og underbygge, at bruddet med LM havde teologiske årsager. Det siger helt eksplicit i en interessant passage, hvor man netop har færdiggjort en gennemgang af den tidlige (gode) forkyndelse i LM:

”En af Aarsagerne til, at vi her har søgt at fremdrage dette saa udførligt, som vi har gjort det, er af Hensyn til vore unge Venner, der ikke har Anledning til at læse, hvad der dengang blev talt og skrevet og derfor er uvidende derom. De har maaske hørt forskellige Ting fortælles fra den Tid, hvori der har været iblandet en Del om de forskellige Personers menneskelige Fejl og Elendigheder, og de har derigennem faaet en helt forkert Mening om selve Hovedsagen, nemlig Forkyndelsen” (Anon. og Hjort 1942, 12).

Selvom man ikke helt benægter, at personlige stridigheder kan have spillet en rolle, så går man alligevel skarpt imod den tanke, at splittelsen i sin tid handlede om personspørgsmål. Derimod ønsker man at understrege, at hovedsagen var forkyndelsen. Og det siges eksplicit, at det er denne fremstilling, man ønsker at give videre til næste generation, som ikke selv har oplevet eller undersøgt forholdene 50 år tidligere. Samtidig viser citatet implicit, at fortællingen om personstridigheder som en væsentlig forklaringsårsag tilsyneladende har levet blandt medlemmerne. Men man ønsker altså fra officielt hold, at ELM skal forstå sig selv som en forening, der er oprettet grundet lærestridigheder frem for personstridigheder.

Gennem det lange afsnit føres flere forskellige argumenter og autoriteter i marken for at underbygge problemet med forkyndelsen i LM. Det er i sig selv interessant, at man har behov for så grundig en argumentation. Det kunne pege på, at ikke alle på dette tidspunkt har været overbeviste om, at forkyndelsen virkelig havde ændret sig så radikalt, som det påstås. Men det kan også ses som et forsøg på at overbevise udenforstående om, at ELM altså havde og fortsat har en berettigelse.

De første argumenter hentes ved at citere flere lange artikeluddrag fra Christian Møllers blad ”Budskab fra Naadens Rige” og analysere disse. Herved identificeres flere af de teologiske afveje, som man mener, at Møller havde bevæget sig nedad. Først nævnes et nyt syn på ”Dommens dag”. Det ledsages dog ikke af noget længere citat, men det konstateres blot, at medstifter af ELM København, H. A. Jensen, så det nye syn som bekendelsesstridigt (Anon. og Hjort 1942, 13). Dernæst

nævnes et nyt fokus på nådegaver og herunder særligt helbredelse ved bøn, som man prøver at tilbagevise med en række skriftsteder (Anon. og Hjort 1942, 13-14). Man fornemmer dog tydeligt, at disse to afveje ikke var det væsentlige. Derimod var det væsentlige, at Møller begyndte at fremhæve de bibelske formaninger mere, og at det samtidig skete på bekostning af evangeliets forkyndelse, som kom til at fylde mindre (Anon. og Hjort 1942, 14). Disse påstande om ændringen i forkyndelsen ledsages af flere lange artikeluddrag, som skal påvise anklagernes rigtighed.

Udover denne skriftlige bevisførelse indhentes også vidnesbyrd fra ”gamle venner”, som underbygger fortællingen om, at splittelsen var direkte forårsaget af forkyndelsen. En af dem citeres for følgende: ”Der turde muligt være dem, som mener, at det væsentlig var Personligheder, der var Aarsag til Opløsningen af den gamle Forening; dette erfarede jeg imidlertid ikke noget til den Tid, Skillelsen foregik. Nej, Aarsagen var alene den, at der var kommet nye Læreformer ind i Foreningen” (Anon. og Hjort 1942, 21). Argumentet svækkes dog af, at det ikke angives, hvem disse ”gamle venner” er. Derudover citeres den svenske prædikant Wittander, som i 1919 skrev om Møller, at han indtog ”et andet Standpunkt det til Evangelium, han tidligere og længe havde forkyndt” (Anon. og Hjort 1942, 21). Begge citater tjener som belæg for den påståede ændring i forkyndelsen.

Det er ligeledes værd at bemærke, at der også gives en ”åndelig” årsagsforklaring på den ændrede forkyndelse. To gange siges det nemlig, at det var selve Djævelen, som var på spil: ”Den Maade, Djævelen benyttede for om muligt at føre M. bort fra den Sag, der hidindtil havde været Hovedsagen...” (Anon. og Hjort 1942, 14; se også side 17). Dermed insinueres også, at Møllers forkyndelse ikke blot havde ændret sig, men i virkeligheden var ”djævelsk”. Hermed understreges den enorme alvor hvormed man betragtede den ændrede forkyndelse, hvilket igen viser nødvendigheden af at stifte en ny forening.

I forlængelse heraf genfinder vi også dette træk flere steder i fremstillingen: At splittelsen var uundgåelig. Selvom ELM’erne var dem, der aktivt forlod foreningen, forsøges det fremstillet som om, at de ikke har noget valg. Derved fratages også ansvaret for splittelsen. Dette underbygges på flere forskellige måder. På side 27 fortælles om en episode, hvor man med en skriftlig henvendelse med mange underskrifter gjorde et ”sidste Forsøg” på at få Møller til at acceptere ønsket om bestemte svenske prædikanter, men ”M. strøg henvendelsen paa Gulvet med sin Arm”. Konklusionen lyder: ”der ikke var andet for dem at gøre end at søge at stifte en ny Forening” (Anon. og Hjort 1942, 27).

Samme billede tegnes ved en beretning om, hvordan to prædikanter, som ellers blev i LM i første omgang, blev udelukket af et bestyrelsesmøde. Derefter *måtte* de jo skifte til ELM (Anon. og Hjort 1942, 33). Oplevelsen af i praksis at blive udelukket underbygges også af en udtryksfuld beskrivelse fra byen Hasle, hvor man ellers i et par år stadig brugte samme missionshus: ”mod slutningen af 1895 meddelte Møller: ’Paa Søndag er det sidste Gang, Huset aabnes for den nye Forenings Prædikanter.’ Dette skete ogsaa, idet der den følgende Uge blev sat en Ekstralaas for Døren” (Anon. og Hjort 1942, 39). 50 år efter fyldte det altså stadig en hel del i selvforståelsen, at man grundet den ændrede forkyndelse følte sig nødsaget til at stifte en ny forening. Splittelsen kom nemlig ikke primært på grund af personlige uenigheder, men fordi selve evangeliet var på spil. Og fordi Møller ikke ville indse sine fejl, følte man, at man i praksis blev ”låst ude.”

3.4.1.3 Den teologiske selvforståelse

Jeg har allerede nævnt flere af de teologiske årsager til splittelsen, som de angives i ELM Bornholms mindeskrift fra 1942. Dette afsnit vil søge at uddybe analysen af, hvordan selvforståelsen var, når det gjaldt foreningens teologi.

Det første, som springer i øjnene, når man åbner mindeskriftet, er tre billeder, som kun ledsages af navne og et citat (Anon. og Hjort 1942, 1-2). Den første side prydes af Martin Luther, hvilket matcher foreningens navn: Evangelisk *Luthersk* Mission. På den efterfølgende side er der et stort billede af Carl Oluf Rosenius, som sammen med Luther er den mest citerede i troslæredelen (Anon. og Hjort 1942, 56-72). Desuden er der et mindre billede af Oscar Ahnfelt, som også tilhører den nyevangeliske bevægelse i Sverige³⁷. Hermed ønsker man at vise, at man i ELM ser sig som arvtager af Rosenius og den nyevangeliske bevægelse, der som anført i redegørelsen også spillede en stor rolle i LM. Rosenius' betydning bliver også tydelig, når der fortælles følgende om ELM's formand fra 1926-37, Otto Westh:

”Af hans prædikener fremgik klart, at han var godt bevandret i Roseni' Skrifter, og ikke sjældent fremførte han Citater af nævnte Forfatter, hvormed han bestyrkede sine Udtalelser, men ogsaa – dette ikke mindst – formanede sine Tilhørere til selv at læse disse sunde og saa vel begrundede Skrifter” (Anon. og Hjort 1942, 31-32).

Selvom Martin Luther så at sige udgør det teologiske grundlag, som man deler med det meste af den danske kristenhed, så er arven fra Rosenius mindst lige så vigtig i foreningens selvforståelse. Og ligesom i forhandlingsprotokollerne fra foreningens begyndelse får man også her fornemmelsen af, at de svenske prædikanter på en særlig måde bliver set som budbringere af den rosenianske arv. Netop de svenske prædikanters sjældnere tilstedeværelse i LM op til ELM's stiftelse ses derfor også som et tegn på, at det sande evangelium blev fortrængt i LM (Anon. og Hjort 1942, 26-27).

Når det gælder den teologiske selvforståelse, ses i det hele taget en meget stærk lærebevidsthed i jubilæumsskriftet. Lærebevidstheden bliver både tydelig i fremstillingen af selve splittelsen men også gennem den grundige troslære, man har valgt at inkludere. Samlet set er der tale om et jubilæumsskrift med et højt teologisk niveau. Det afspejler høje forventninger til læseren, hvilket igen vidner om, at man har forstået sig selv som en lærebevidst og teologisk bevidst forening.

Som allerede nævnt er det også en væsentlig del af den teologiske selvforståelse, at man – modsat Christian Møller – holder fast i ”det frie evangelium”. Hermed mener man et evangelium, hvor det *alene* er Jesus og hans korsdød, der frelser. At man er yderst vagtsom over for, at frelsen bygger på andet end Jesus, ses også i et forbehold for, at *troen* kan blive en menneskelig ”lovgerning” i frelsens henseende. Dette fremgår først i beskrivelsen af P. C. Trandbergs bodsprædikener på Bornholm. Man anerkender, at Trandberg spillede en vigtig rolle som baggrund for foreningens stiftelse, og at han også sagde rigtige ting. Men et af problemerne var, at ”den Tro, Tr. Her henviste til, skulde den enkelte selv frembringe, og derfor blev en af en hel anden Slags” (Anon. og Hjort 1942, 5). Virkningen af Trandbergs forkyndelse beskrives således: ”Naar vi traf sammen, spurgte vi hverandre: ’Hvor langt er du naaet, siden vi sidst mødtes?’ Svaret blev altid: ’Ak! Jeg er ikke naaet længere, end

³⁷ Ahnfelt stod blandt andet bag sangbogen ”Ahnfelts sange”, som særligt i ELM's første tid var den primære sangbog i foreningen (Kaas 2013, 163); se også Rasmussen 2023

jeg var forrige Gang” (Anon. og Hjort 1942, 5). Problemet var altså, at når troen blev noget, man selv skulle frembringe, kom frelsen til at bygge på en menneskelig gerning, og derved var selve evangeliet forandret. Samme pointe fremføres i trosælæredelens afsnit ”Om Frelsesbudskabets Modtagelse (Troen)”: ”Troen gør ikke Frelsen til Virkelighed, men er at Virkeligheden skinner for en Synder ved Ordet” (Anon. og Hjort 1942, 64). Begge eksempler understreger vigtigheden af et ”frit” evangelium, hvor frelsen ikke bygges på noget hos det enkelte menneske men på Kristi offer alene.

Det frie evangelium kædes i jubilæumsskriftet også sammen med den såkaldte ”verdensretfærdiggørelse”, som går ud på, at hele verden – og dermed hvert enkelt menneske – er retfærdiggjort ved Jesu korsdød³⁸. Det betyder ikke, at alle mennesker bliver frelst. For at retfærdiggørelsen skal komme det enkelte menneske til gavn, må den stadig tilegnes den enkelte ved omvendelse og tro. Men for ELM bliver denne verdensretfærdiggørelse alligevel en måde at sikre det frie evangelium på. I trosælæreafsnittet ”Om Frelserens Gerning” stilles denne verdensretfærdiggørelse således op over for et evangelium med betingelser:

”Vi afviser ogsaa afgjort den almindelige Tale, at Kristi Lidelse kun skulde betyde og have virket Muligheden for Syndernes Forladelse, Frikendelse og Retfærdiggørelse, som saa skulde blive til Virkelighed, naar Mennesket opfylder visse Betingelser, f. Eks. Viljesovergivelse, Anger, Tro, Forsagelse, Omvendelse m.m. (...) Vi fastholder den lutherske Lære om den almindelige (d. v. s. Verdens) Frikendelse i Kristi Død. Verden i Jesus retfærdig er vorden” (Anon. og Hjort 1942, 61).

For at evangeliet virkelig skal være uden betingelser, mener man, at verdensretfærdiggørelsen er en nødvendighed. Derfor kalder man det også for luthersk lære. Man kæder det også sammen med en kendt verselinje fra en nyevangelisk sang³⁹, ”Verden i Jesus retfærdig er vorden”, som citeres flere gange i løbet af mindeskriftet. Derfor fremhæves det også som noget katastrofalt, at Christian Møller tilsyneladende ændrede holdning i netop dette spørgsmål. Møller citeres nemlig for at have sagt om denne sanglinje: ”Ja, den Gang var det min Opfattelse af Guds Ords Lære, men er det ikke nu” (Anon. og Hjort 1942, 25). For ELM tjener det som en bekræftelse af, at evangeliet ikke længere læres på samme måde i LM, hvilket dermed retfærdiggør ELM’s oprettelse.

Som nævnt i redegørelsen har vi dog ikke nogen skriftlige kilder, der bekræfter, at Møller reelt ændrede holdning i spørgsmålet om verdensretfærdiggørelsen. Selvom mindeskriftet prøver at vise Møllers forandrede syn ved at sammenligne en tidlig og en senere artikel fra hans hånd, beviser det reelt ikke, at han opgav lærepunktet (Anon. og Hjort 1942, 21-25). Når det eneste håndfaste ”bevis” således er et citat, som er blevet mundtligt overleveret, mener Kofod-Svendsen, at mindeskriftet reelt bekræfter, at Møller *ikke* ændrede holdning i spørgsmålet (Kofod-Svendsen 2020b, 177). Det er derfor også usikkert, hvorvidt spørgsmålet om verdensretfærdiggørelsen spillede en væsentlig rolle ved splittelsen. Desto mere interessant er det, at dette lærepunkt i 1942 udgør så væsentlig en del af ELM’s teologiske selvforståelse. Det kunne altså tyde på, at det i virkeligheden er en senere diskussion, man projicerer tilbage til splittelsen. Men i mindeskriftet bliver det et centralt argument for ELM’s oprettelse – og dermed også ELM’s fortsatte eksistens.

³⁸ For et bud på en præcis definition, se Rønne 2022a, 625

³⁹ Linjen stammer fra vækkelsessangen ”Öppet står Jesu förbarmende hjärta” (Kofod-Svendsen 2020b, 177)

3.4.2 Analyse af ELM Jyllands mindeskrift fra 1941

3.4.2.1 Kildekritik

Ligesom Bornholm udgav også ELM Jylland et jubilæumsskrift i anledning af foreningens 50-årsjubilæum. Det har dog en noget mere anekdotisk stil end det bornholmske mindeskrift, hvilket gør det mindre egnet som kilde til historiske begivenheder. Skriftet består primært af små beretninger og personskildringer fra ELM's virksomhed i Jylland. Hvor det bornholmske jubilæumsskrift var meget eksplicit om, at man ønskede at videregive en bestemt teologisk tolkning af historien til kommende generationer, indikerer det jyske jubilæumsskrift også et andet fokus. Formålet angives fra begyndelsen med et bibelcitater fra Salme 78, som handler om at fortælle kommende generationer om, hvad Herren har gjort (Kofoed 1941, 5). Og selvom det bornholmske mindeskrift også har lignende formuleringer, er der i det jyske eksemplar mindre fokus på teologiske stridigheder og mere fokus på den positive fortælling om ELM's egen historie. Derfor er ELM's selvforståelse i forhold til LM og vedrørende foreningens teologi knap så eksplicit som i ELM Bornholms mindeskrift, hvilket er grunden til, at indeværende afsnit fylder mindre i analysen.

Skriftet er redigeret af Johs. Kofoed, som var prædikant i ELM. Han var dog selv bornholmer, og det må derfor antages, at det meste af bogens materiale er en gengivelse af andres oplevelser. Det fremgår ikke, hvordan han har indsamlet sit kildemateriale, men siden han står som redaktør, kan det pege på, at andre også er kommet med skriftlige bidrag. Johs. Kofoed var meget brugt som prædikant i Jylland, men interessant nok var han blevet afskediget som prædikant på Bornholm – efter sigende af teologiske årsager⁴⁰. Det antyder nogle regionale forskelle i den teologiske selvforståelse, som jeg dog ikke vil gå længere ind i, ligesom det viser noget om lærebevidstheden i ELM – i dette tilfælde på Bornholm.

3.4.2.2 Selvførelstelsen i forhold til LM

Når ELM Jyllands mindeskrift ser tilbage på splittelsen, sker det mere afdæmpet end tilfældet er for ELM Bornholms mindeskrift. Man ønsker "ikke i dette Mindeskrift at komme nærmere ind paa Aarsager eller Personer, som gjorde, at denne Skilsmisse spaltede den oprindelige Luthersk Missionsforening til to Foreninger". Begrundelsen er, at man gerne vil "undgaa, hvad der kan vække Misstemning eller virke saarende" (Kofoed 1941, 6). Den korte omtale af splittelsen virker mere nuanceret, og man anerkender, at det var en vanskelig situation for de implicerede, og at det for mange var med "dyb Beklagelse og Smerte, at det gik, som det gik" (Kofoed 1941, 6).

Den mere afdæmpede beskrivelse ses også, når det kommer til den "åndelige" tolkning af stridighederne. Ligesom på Bornholm kan man også her tale om, at Djævelen spillede en rolle. Men hvor det bornholmske mindeskrift konstaterer, at "Djævelen forledte Møller," lyder det mere neutralt i det jyske mindeskrift, at "det lykkedes Sjælefjenden at udsaa Splid og Uenighed iblandt Guds Børneskare" (Kofoed 1941, 5). Selvom man fastholder, at Djævelen også var på spil i splittelsen, skydes ansvaret ikke alene over på Christian Møller eller LM som dem, der lod sig forlede.

Selvom splittelsen beskrives både mere afdæmpet og mindre detaljeret, er forfatteren alligevel utvetydig, når det gælder om at udpege splittelsens årsag: Forkyndelsen. Først nævnes, at der

---

⁴⁰ Mundtlig information fra ELM-prædikant Finn Rønne

”fremkom nye og fremmede Lærdomme, som ikke var i Overensstemmelse med vore lutherske Bekendelsesskrifter” (Kofoed 1941, 5). Men det afgørende lader til at være, som det også ses i mange af de andre analyserede kilder, at evangeliet om frelse ved Jesus for syndere fik en mindre fremtrædende plads i forkyndelsen. Dette opsummeres fint med følgende sætning: ”Evg. Luth. Missionsforening blev altsaa stiftet for at beholde den gamle kære Forkyndelse, som saa længe havde lydt iblandt dem” (Kofoed 1941, 5).

I resten af mindeskriftet nævnes LM stort set ikke. Og det vidner om, at man ikke i udpræget grad har defineret sig selv ud fra forholdet til LM. Som næste afsnit vil vise, er det snarere Indre Mission, man positionerer sig i forhold til. Det lader altså til, at forholdet til LM ikke har fyldt meget i selvforståelsen. Alligevel er forfatteren klar i mælet, når han omtaler splittelsens årsag: ELM blev stiftet grundet lærestridigheder i LM og blev stiftet for at beholde det gamle evangelium. På den måde får splittelsen alligevel betydning for selvforståelsen.

3.4.2.3 Den teologiske selvforståelse

At ELM blev stiftet grundet strid om det sande evangelium, afspejler sig også i foreningens teologiske selvforståelse, som den kommer til udtryk i ELM Jyllands mindeskrift. Undervejs heri fremhæves evangeliet jævnlige som det helt centrale budskab for foreningens virksomhed. Det kommer blandt andet til udtryk, når man gennemgår en lang række prædikanter, som har haft betydning for ELM i Jylland. Ved flere af prædikanterne nævnes, hvad skribenten særligt husker fra deres prædikener, og det er altid med fokus på evangeliet om Jesu stedfortrædende død. Således nævnes om én, at han ”ophøjede Lammets Blod og Fortjeneste”, og om en anden, at han talte klart ”baade om Menneskets dybe Fald og Hjertets Fordærvelse, men ogsaa om den herlige Oprejsning i Kristus Jesus, Forløsningen ved hans Blod” (Kofoed 1941, 10).

Rækkefølgen i de nævnte prædikanter afslører også noget om foreningens teologiske selvforståelse (Kofoed 1941, 9). De første prædikanter, som nævnes, er H. A. Jensen og Chr. Bau, der som anført i redegørelsen spillede en afgørende rolle for ELM's oprettelse. Ved at skrive om dem som de første indikeres sammenhængen med ELM i resten af landet, idet Bau kom fra Slesvig og Jensen fra København. Dernæst nævnes de mange svenske prædikanter, som også har talt i ELM Jylland. Som det også er omtalt andre steder i opgaven, kan det indikere, at man i ELM har oplevet de svenske prædikanter som sande formidlere af det rosenianske evangelium. I hvert fald er det bemærkelsesværdigt, at de tilsyneladende har spillet så stor en rolle selv i Jylland, hvor sprogbarrieren ellers ofte var større end på Bornholm og i København (Jensen 2022, 492-493).

Endvidere viser jubilæumsskriftet, at ELM forstod sig selv som bærere af det sande evangelium. Det ses gennem mange anekdotiske personskildringer undervejs, hvor mennesker går fra ”religiøs uro” til at finde glæde og fred i det evangelium, som blev forkyndt i ELM. Det eksklusive i dette evangelium ses blandt andet i en positionering over for Indre Mission. Eksempelvis omtales en prædikant fra Indre Mission, som kaldes ”en meget skattet og afholdt Taler. Men da Møller kom, og han fik ham at høre, gik der et Lys op for ham, og han fik nu rigtigt Syn på Evangelium” (Kofoed 1941, 42). Hermed indikeres altså, at man sagtens kan være en skattet forkynder i Indre Mission uden selv at kende evangeliet, som han måtte møde andetsteds. Noget lignende kommer frem i beskrivelsen af, at ”Mange, som før havde sluttet sig til Indre Mission, blev nu frigjort og lykkelige ved at høre

Evangelium, Budskabet om den uforskyldte Naade i Kristus Jesus” (Kofloed 1941, 41-42). Det insinueres hermed kraftigt, at disse altså ikke hørte evangeliet i Indre Missions forkyndelse, hvilket viser en selvforståelse, hvor man i ELM var repræsentanter for det sande, frigørende evangelium – i modsætning til mange (alle?) andre.

3.4.3 ELM's forhandlingsprotokoller 1936-1945

Som sidste del af analysen for perioden omkring ELM's 50-årsjubilæum vil jeg undersøge selvforståelsen i foreningens forhandlingsprotokoller fra 1936-1945. For disse år forefindes protokoller fra bestyrelserne i både ELM København, ELM Bornholm og ELM Jylland.

3.4.3.1 Kildekritik

Mens protokollerne i ELM København almindeligvis skrives af en sekretær, som er valgt dertil, fremgår det ikke direkte af protokollerne fra ELM Jylland og ELM Bornholm, hvem der har nedskrevet forhandlingerne. For ELM Bornholms vedkommende fremstår protokollerne alligevel med høj troværdighed; dels fordi de enkelte referater er underskrevet af alle bestyrelsesmedlemmer, og dels fordi protokollen oplæses til godkendelse på foreningens årsmøde (Evangelisk luthersk Missionsforenings Forhandlingsprotokol 1934-1971, 33 (fremover forkortet ”prot. ELM Bh 1934-1971”). Det samme er tilfældet i ELM København, hvor referaterne også almindeligvis er underskrevet af alle bestyrelsesmedlemmerne, og hvor protokollen ligeledes oplæses ved det årlige foreningsmøde (prot. ELM Kbh 1919-1941, 146-147). Dette sikrer, at referaterne må forventes at være en genkendelig gengivelse af, hvad der er blevet talt om på møderne.

Lidt anderledes er det med troværdigheden for ELM's protokol i Jylland. Her er forhandlingsprotokollen tilsyneladende ikke blevet læst offentligt op, og det er kun formanden, der underskriver det enkelte møde. Dertil er det uklart, hvem der egentlig er sekretær. Én gang noteres, at Chr. Mikkelsen vælges som sekretær, men ellers omtales rollen ikke (Titel ulæselig [Forhandlingsprotokol for Evangelisk luthersk Missionsforening i Vestjylland] 1933-1987, 29 (fremover forkortet ”prot. ELM Vestjylland 1933-1987”). Alligevel må man forvente, at resten af bestyrelsen har haft adgang til protokollen, og at sekretæren – hvem end vedkommende er – derfor har leveret en redelig protokolføring.

3.4.3.2 Selvførelstelsen i forhold til LM

Forholdet til LM fylder ikke meget i forhandlingsprotokollerne fra 1936-1945. I den københavnske protokol nævnes LM slet ikke. Det vidner om på et grundlæggende plan, at ELM i den almindelige foreningsvirksomhed, som protokollerne i høj grad er et udtryk for, ikke forholder sig meget til den forening, man 50 år tidligere brød ud af. LM og forholdet hertil lader altså ikke til at fylde meget i ELM's selvforståelse ”til dagligt”. Derimod vidner protokollerne om en livskraftig forening, som står i egen ret og ikke i almindelighed definerer sig i sammenligning med LM.

I ELM Bornholms protokol nævnes LM en enkelt gang. Det sker i forbindelse med, at ELM har modtaget et tilbud fra LM om at lade genoptrykke ”Ahnfelts Sangbog,” som i begge foreninger var den primære sangbog i mange år⁴¹. Interessant nok er det inkluderet i tilbuddet, at ELM selv kan læse korrektur på det parti, de får, og ”saaledes bestemme dens Indhold” – og ELM takker ja til tilbuddet

---

⁴¹ Se Kaas 2013, 154-175

på denne betingelse (prot. ELM Bh 1934-1971, 38). Det ser altså ud til, at både LM og ELM har en forståelse af, at selvom begge foreninger har interesse i at genoptrykke den samme sangbog, så vil begge foreninger samtidig have lov til at bestemme det præcise indhold. Dermed opretholder ELM både sin foreningsmæssige uafhængighed og teologiske identitet, selvom man på et praktisk plan finder det relevant at indgå et samarbejde med LM.

To tilfælde fra ELM Jyllands protokol viser imidlertid, at forholdet til LM også kan være anspændt, og at LM nok alligevel betyder noget for ELM's selvforståelse. Det første tilfælde drejer sig om, at LM tilsyneladende har fået lov til at låne ELM's missionshus i Hemmet. Analysen vanskeliggøres dog af, at protokollens håndskrift er svært læselig, og at sagen kun omtales kortfattet. Men på et møde i oktober 1936 ser det ud til, at ELM's bestyrelse accepterer, at LM benytter missionshuset den første søndag i hver måned – ”Men derudover ingen Helligdage” (prot. ELM Vestjylland 1933-1987, 11). På den ene side vises altså imødekommenhed over for LM, men på den anden side har imødekommenheden sin klare afgrænsning.

På det efterfølgende møde kommer en lokal utilfredshed dog frem i lyset: ”Endvidere paatalte L. Pedersen Fællesskabet om Missionshuset i Hemmet, at der fra flere af vore Medlemmer eller Venner var stærk Utilfredshed med Fællesskabet” (prot. ELM Vestjylland 1933-1987, 11). Det er uklart, om ”fællesskabet” blot bestod i at dele missionshuset en gang om måneden, eller om ordet dækker over et tættere samarbejde. Det er dog påfaldende, at aftalen med LM vækker så stor utilfredshed; en utilfredshed der ifølge protokollen også var gengældt fra LM's venner. Samtidig har det tilsyneladende været en vanskelig sag, idet drøftelsen udsættes på flere møder, og et halvt år senere oplyses blot, at LM ikke længere benytter huset (prot. ELM Vestjylland 1933-1987, 11-15). Sagen vidner i hvert fald om en ambivalens og skepsis i relationen til LM, som peger på, at LM måske stadig har betydet noget for selvforståelsen.

Et andet interessant tilfælde, som siger noget væsentlig om ELM's selvforståelse i forhold til LM, findes i forbindelse med indvielsen af foreningens nye missionshus i Videbæk. Her skrives nemlig følgende, som ser ud til at være en gengivelse fra formandens tale ved indvielsen:

”Vil nogen nu spørge, hvorfor har i bygget Huset her er jo Foreninger og Huse nok, denne Forening og dette Hus foruden, ja da maa Svaret blive: Vor Trang til at høre Guds Ord tilfredsstillende ikke fuldt ud hos de andre. Vi tror bestemt at den Forkyndelse der lyder i Evgl. luth. Missionsforening er i fuld Overensstemmelse med Guds Ord og de gamle Kirkefædre, Luthers og Rosenius' Udlægninger og Forklaringer af Guds Ord, derfor har vi bygget og derfor mener vi at vi ikke alene er berettiget, men har Pligt til at fortsætte Virksomheden” (prot. ELM Vestjylland 1933-1987, 17).

På daværende tidspunkt havde LM haft et missionshus i Videbæk siden 1906 (Kronborg m.fl. 1986, 46-47) og Indre Mission siden 1925 (Larsen 2005, 124). Men som det direkte siges i citatet, så mener man ikke fra ELM's side, at forkyndelsen i disse huse er fuldt tilfredsstillende. Derfor er man ikke bare berettiget, men man ser sig også forpligtet til at drive ELM-virksomhed i byen. Det viser, at man fortsat forstår sig selv som noget *andet* end LM. Citatet forudsætter ligeledes, at LM ikke forknyder fuldt i overensstemmelse med ”den rette lære” i Bibelen, hos Luther og Rosenius. Det hænger nøje sammen med den teologiske selvforståelse, som vi nu skal vende os yderligere imod.

3.4.3.3 Den teologiske selvforståelse

For ELM er evangeliet fortsat af afgørende betydning. Og protokollerne indikerer, at evangeliet – og den rette forståelse af det – er en vigtig del af ELM's selvforståelse. Det kommer særligt frem i ELM Jyllands protokol. Her refereres flere gange fra prædikenen til det årlige foreningsmøde, som gang på gang tager helt centrale temaer op. I 1942 tales eksempelvis om den fuldbragte frelse, som ikke blot er halvfærdig, og i 1943 tales om faldet i Adam og forløsningen i Kristus (prot. ELM Vestjylland 1933-1987, 39+41). Til foreningsmødet i 1944 refereres ikke fra prædikenen, men til gengæld gengives noget af formandens tale, hvori han ud fra 1. Pet 2 taler om den "uforfalskede Mælk (...) Guds dyrebare Evangelium". Herefter rettes også en kritik udad, når han videre taler om hovedhjørnestenen (Kristus), som bliver "forskudt af mange baade før og ogsaa nu i vore Dage" (prot. ELM Vestjylland 1933-1987, 43). Hermed ses noget af samme tendens som fra indvielsen af Videbæk Missionshus: At det er en del af ELM's selvforståelse at forkynde evangeliet – og at man gør det i modsætning til mange andre.

Protokollen fra København viser dog også, at foreningen i sin teologi ikke kun fremhæver evangeliet. På et bestyrelsesmøde i 1939 beklager formand Hans Eldor sig over en lunkenhed i menighedslivet, og på foreningsmødet et halvt år senere giver det sig udslag i en slags formaningsstale til menigheden, hvor han italesætter vigtigheden af at tage del i arbejdet for Guds riges sag (prot. ELM Kbh 1919-1941, 169+173). Alligevel fornemmer man, at evangeliet fortsat er det bærende. Da samme Eldor nogle år tidligere afgik som kasserer og fik tak for sit arbejde, sagde han, at han havde "haft Løn nok for sit Arbejde ved at høre Forkyndelsen om den uforskyldte Naade i Kristus, der altid lød fra Foreningens Prædikanter" (prot. ELM Kbh 1919-1941, 137). Selvom der også gives plads til formaning, er evangeliet om synd og nåde stadig det centrale.

Udover at evangeliet er centrum, viser protokollerne også, at Bibelen i det hele taget står centralt i ELM's teologiske selvforståelse. Af både den jyske og den københavnske protokol fremgår, at alle bestyrelsesmøder almindeligvis både indledes og afsluttes med læsning af en bibeltekst, som er anført i protokollerne. Man kunne antage, at noget lignende er blevet gjort på Bornholm, men det er i så fald ikke blevet ført til protokol. Den dybe sammenhæng mellem Bibelen og evangeliet ses også i en drøftelse fra et foreningsmøde i Jylland, hvor man diskuterer, hvad man kan gøre for "Ungdommen" i ELM. Her lyder det fra Pastor Hjort, at man fremfor alt må "bringe Ungdommen Guds Ord, det rene Guds Evangelium. Vi maa ikke bringe dem hvad som helst" (prot. ELM Vestjylland 1933-1987, 26-27). Hermed sammenkobles både Bibelen (Guds Ord), evangeliet og den rette lære, som i ELM's forståelse er én og samme sag.

Protokollerne viser også, at den teologiske indflydelse fra Sverige fortsat står centralt i foreningens teologiske selvforståelse. På Bornholm ønsker man at genoptrykke Rosenius' meget brugte andagtsbog⁴² (prot. ELM Bh 1934-1971, 70), og i Jylland bakker man helhjertet op om projektet (prot. ELM Vestjylland 1933-1987, 6). De svenske prædikanters betydning bliver desuden meget tydelig i forbindelse med Anden Verdenskrig, hvor de grundet krigsforholdene kun få gange får mulighed for at prædike i ELM. Alligevel vedtager man på Bornholm gang på gang at kalde svenske

⁴² I referatet omtales den blot som "Dagbogen," hvilket formentlig refererer til, at der var et andagtstykke til hver dag. Samtidig viser denne indforståede reference, hvor vigtig Rosenius' andagtsbog har været

prædikanter – formentlig i håbet om, at det alligevel lader sig gøre. I København taler formanden til et foreningsmøde om, at ”Tankerne vil gerne gaa tilbage til de gamle Tider, hvor vi var flittigt besøgt af svenske Prædikanter” (FORHANDLINGSPROTOKOL Evang. Luth. Missionsforening 1941-1978, 11). I den jyske protokol skriver man om, at krigens afbrydelse af kontakten til Sverige har fået ”skæbnesvangre Konsekvenser, idet ingen af vore skattede svenske Prædikanter fra nævnte Dato kunde faa Indrejsetilladelse til vort Land. For os har dette været et stort Savn og et stort Tab” (prot. ELM Vestjylland 1933-1987, 37). Det ses altså tydeligt, at de svenske prædikanter og den svenske indflydelse fortsat har stor betydning for ELM’s teologiske selvforståelse.

3.4.4 Delkonklusion

Efter 50 år fyldte splittelsen fra LM fortsat en hel del i ELM’s selvforståelse, hvilket særligt kommer til udtryk i ELM Bornholms jubilæumsskrift. Først og fremmest ses en interessant identifikation med LM’s tidligere historie, ligesom Christian Møllers forkyndelse omtales i meget rosende vendinger. Dermed bliver kontrasten også større, når der efterfølgende skrives om, at Møller blev forledt af Djævelen, og at den sande, evangeliske forkyndelse blev fortrængt. Det er forfatteren særligt magtpåliggende at fortælle til den unge generation, at ELM ikke opstod på grund af personlige stridigheder men derimod i en kamp for den rene lære. Dermed præsenteres implicit en selvforståelse, hvor man forstår sig selv *i forhold til LM*. Det antyder dog samtidig også, at ikke alle medlemmer nødvendigvis har haft samme syn på foreningens oprettelse. Forhandlingsprotokollerne derimod nævner ikke LM ofte, hvilket peger på, at de næppe har fyldt meget i foreningens selvforståelse til hverdag. Alligevel vidner eksempelvis den beskrevne nødvendighed af at indvi et missionshus i Videbæk om, at man fortsat forstår sig selv som noget andet end LM.

Dette hænger tæt sammen med den teologiske selvforståelse, hvor både mindeskrifterne og protokollerne fra perioden bærer vidnesbyrd om en forening, hvor den rette teologi og det sande evangelium fortsat er af afgørende vigtighed. Det ses ved den store plads, teologien får i ELM Bornholms mindeskrift. Udover en teologisk redegørelse for, hvorfor ELM’s oprettelse var en nødvendighed, er der også tilføjet et helt troslæreafsnit sidst i skriftet. Selvom ELM Jyllands jubilæumsskrift omtaler splittelsen mere afdæmpet, fastholdes også her den tolkning, at splittelsen var en strid for den rette lære. Samtidig vidner både det jyske jubilæumsskrift og forhandlingsprotokollerne om, hvor vigtig den sande evangeliske lære er for ELM’s selvforståelse. Det sker blandt andet ved referater fra foreningsmøder eller benævnelse af prædikanter, hvor forkyndelsen af evangeliet indtager en central plads i beskrivelsen.

3.5 ELM’s selvforståelse efter 100 år – og frem til 2017

Den sidste kronologiske periode, som opgaven vil analysere, strækker sig lidt længere end de foregående. Jeg vil fokusere på årene omkring foreningens 100-årsjubilæum i 1989-92 men også trække linjen helt op til 2017. Først analyseres ELM’s jubilæumsbog fra 1992, dernæst protokoller fra landsudvalget og landsstyrelsen fra 1986-1995 og til sidst ELM’s jubilæumsudgivelse fra 2017.

3.5.1 Analyse af ELM’s jubilæumsbog fra 1992

3.5.1.1 Kildekritik

Jubilæumsbogen fra 1992 er med sine 284 sider den mest fyldige jubilæumsudgivelse fra både LM og ELM. Den når derfor også langt omkring og beskriver forholdsvis indgående forskellige grene af

ELM's virksomhed gennem 100 år. Udover et forord og et afsnit om ELM's oprindelse og berettigelse består bogen af fire dele. De første tre dele omhandler hver af de tre regionale ELM-foreninger, København, Jylland og Bornholm, hvis sammenslutning i "ELM Danmark" på dette tidspunkt er planlagt (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 250). Grundet tidligere jubilæumsudgivelser hos ELM Jylland og ELM Bornholm er der i disse dele af bogen særligt fokus på de seneste 50 år, mens ELM Københavns afsnit behandler hele perioden fra oprettelsen og frem til bogens udgivelse. Bogens fjerde og sidste del omhandler ELM's arbejde på landsplan.

I analysen af bogen skal man være opmærksom på, at adskillige forfattere har bidraget til udgivelsen. Ved de fleste afsnit angives den pågældende forfatter, men afsnittene om de bornholmske lokalkredse er i flere tilfælde tilsyneladende skrevet af en eller flere lokale, som ikke nævnes ved navn. De mange forskellige forfattere bevirker, at bogens forskellige udsagn og synspunkter ikke nødvendigvis er repræsentative for ELM som forening. Dog må man alligevel forvente, at når bogen er udgivet på foreningens forlag og er redigeret af tre prædikanter, hvoraf den ene, Paul Otto Kjølner, var daværende generalsekretær i foreningen, så giver bogens udlægninger et pålideligt billede af, hvordan tingene ser ud fra ELM's perspektiv. De tre redaktører er desuden aktive i hver sin landsdel, hvilket er med til at højne bogens troværdighed og repræsentativitet for hele ELM på landsplan.

Som med de øvrige jubilæumsskrifter i opgaven må man også her være opmærksom på, at selvom jubilæumsskrifterne næppe ønsker at tale usandt, vil der være en tendens til at fokusere på de positive sider af foreningens virke. Det skyldes dels, at jubilæet er udtryk for en fejring af foreningen, og dels at den primære målgruppe er foreningens medlemmer, som man også ønsker at opmuntre til fortsat deltagelse og bidrag. Og selvom sidstnævnte også kan gøres ved at italesætte fejl og mangler, vil foreningens hovedsag formentlig præsenteres som et positivt ærinde til fortsat motivation. Dette kan illustreres med følgende sætning fra forordet om bogens formål: "Vi præsenterer den med håb og bøn om, at den enkelte må lære af fortiden og få mod og vejledning til fornyet indsats for evangeliets sag" (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 10).

3.5.1.2 Selvforståelsen i forhold til LM

Når man ved 100-årsjubilæet ser tilbage på ELM's oprettelse og dermed adskillelsen fra LM, fastholdes den teologiske forklaring fra oprettelsesårene og 50-årsjubilæet. I afsnittet om ELM København fortæles om "en ændret vægtlægning i forkyndelsen hos Chr. Møller" (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 19); i afsnittet fra ELM Jylland om "nye toner i forkyndelsen" (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 73) og for afsnittet vedrørende ELM Bornholm om frygten for, at "det rene evangelium ikke mere ville blive forkyndt i missionsforeningen" (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 153). Prædikant Christian Lodahl skriver i en overordnet karakteristik om LM og ELM, at "[d]e to parter har beskrevet hver deres synspunkter, men fra begge sider fremgår det, at der var spørgsmål om forkyndelsen" (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 13). Det er sådan set ikke forkert, da begge foreningers jubilæumsskrifter ganske rigtig omtaler læremæssige stridigheder. Men det er alligevel bemærkelsesværdigt, at det ikke nævnes, at LM's historieskrivning *også* fremhæver de personlige modsætningsforhold i splittelsesårene som medvirkende årsager til bruddet.

På samme måde fastholder ELM's jubilæumsbog overordnet set, at ansvaret for splittelsen ligger hos LM. Ligesom i jubilæumsskriftet fra 1942 omtales splittelsen som noget, der til sidst ikke kunne

afværges – selvom man vel strengt taget bare kunne have undladt at stifte en ny forening (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 154). Alligevel er retorikken mildnet siden 50-årsjubilæet. Prædikant og tidligere formand på Bornholm, Frede Pedersen, kommer med en interessant indrømmelse i afsnittet om ELM Bornholm, når han omtaler de to foreninger: ”Men Gud svigtede ikke. Han lod sin velsignelse og Helligåndens virke følge Ordets forkyndelse i begge foreninger, trods alle menneskelige fejlgreb på begge sider” (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 155). Hermed indrømmes både, at ELM’s stiftere også begik fejl, og at Helligånden også har virket gennem LM. Og det bekræfter det generelle indtryk af en mindre polemisk beskrivelse af splittelsen og LM.

Men hvordan er så ELM’s selvforståelse i forhold til moderforeningen LM? Daværende landssekretær Paul Otto Kjøller har et ganske interessant afsnit sidst i bogen, hvor han omtaler relationen mellem de to foreninger og spørgsmålet om, hvorvidt de siden ELM’s oprettelse har nærmet sig eller fjernet sig fra hinanden. Han ønsker dog ikke at gå ind i en ”vurdering af forkyndelse mv.”. Dernæst skriver han: ”Spørgsmålet er i grunden også uinteressant, for ELM skal ikke hente sin eksistensberettigelse i en teologisk eller anden forskel til LM, hverken historisk eller aktuelt set” (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 280). Hermed udtrykkes altså et ønske om, at ELM ikke skal definere eller forstå sig selv *i forhold til* LM. Kjøller ønsker tydeligvis, at ELM skal stå i egen ret: ”Vi er her, og de er her. Med hver vores identitet står vi hver for sig for det, vi vil stå for. Det er den situation, vi må tage bestik efter” (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 280).

Spørgsmålet er så, hvordan ELM reelt forstår sig selv. På den ene side giver jubilæumsbogens mangfoldige beskrivelser en karakteristik af en forening, som er både selvkørende og livskraftig, og som derfor i høj grad ”står for det, den vil stå for,” som Kjøller udtrykker det. Som det næste afsnit vil vise, er ELM bestemt forankret i sin egen, teologiske profil – også i højere grad end i 1942, hvor man i ELM Bornholms jubilæumsskrift i udpræget grad definerede sig *i forhold til* LM og LM’s forkyndelse. På den anden side konfronteres spørgsmålet om den historiske forskel på LM og ELM flere gange undervejs i bogen, og selvom Kjøller betegner spørgsmålet om forskellene i dag som ”uinteressant”, italesætter han det dog alligevel. LM og forskellen hertil har derfor stadig en plads i ELM’s selvforståelse, men ud fra jubilæumsskriftet fra 1992 fylder spørgsmålet dog stadig mindre.

3.5.1.3 Den teologiske selvforståelse

Frem for at finde sin berettigelse i en forskel til LM ønsker ELM tydeligvis at finde sin eksistensberettigelse i teologien. Landssekretær Paul Otto Kjøller runder således bogen af med at understrege vigtigheden af at holde fast i ”det, som var centralt og grundlæggende, da foreningen blev startet (...): Bibelen som Guds fuldt troværdige og fejlfri ord. Den sande og sunde lære jf. den lutherske bekendelse. Jesu værk som det centrale i forkyndelsen. Forkyndelsen af Guds ord...”. Og han konkluderer: ”Alene heri har ELM sin eksistensberettigelse” (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 282). Prædikant Chr. Lodahl finder ligeledes ELM’s berettigelse i teologien, som han sammenfatter i to punkter: At holde fast ved Bibelen som Guds inspirerede ord og at holde fast ved evangeliet om Jesus som korsfæstet (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 16).

Hermed ses også en forskydning i den teologiske vægtlægning, hvis man sammenligner med ELM Bornholms jubilæumsskrift fra 1942. Dengang var det nemlig væsentligt at påvise, hvordan ELM’s teologi skilte sig ud fra LM’s – blandt andet i spørgsmålet om verdensretfærdiggørelse. Men de

ovenfor nævnte punkter i jubilæumsbogen fra 1992 vil LM næppe være uenige i. Spørgsmålet om verdensretfærdiggørelse nævnes ganske vidst senere implicit, men det italesættes ikke som et afgørende punkt (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 14). Selvom lærebevidstheden ikke er forsvundet, er det ikke længere et centralt ærinde for ELM at positionere sig i forhold til LM's eller andres teologiske overbevisninger. Derimod er den teologiske mærkesag fortsat den samme: Evangeliet om Jesus.

Den knap så konfrontatoriske lærebevidsthed giver sig også udslag i en større åbenhed over for samarbejde med andre. Kjølner indrømmer undervejs, at lærebevidstheden i ELM tidligere har ført til tilbageholdenhed med hensyn til samarbejde med andre. Han peger dog selv på, at der er sket omvurderinger af dette gennem de senere årtier (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 279). Den større åbenhed kommer blandt andet til udtryk gennem samarbejdet med LM og Indre Mission om det kristne studenterarbejde gennem Kristeligt Forbund for Studerende (KFS), som beskrives som "et praktisk og frugtbart samarbejde". Dog udtrykkes samtidig nødvendigheden af "en vis agtpågivenhed over for eventuelle ændringer" (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 280). Og flere steder indikeres det, at selvom de teologiske uenigheder med eksempelvis LM ikke er afgørende, så arbejder man stadig bedst hver for sig. Hermed ses både en ændret selvforståelse i forholdet til LM og andre foreninger, som giver sig udslag i mere samarbejde end tidligere, og samtidig ses en stærk "egen" foreningsidentitet i ELM.

Forholdet til Sverige og de svenske prædikanters betydning berøres også i bogen. Særligt i de historiske beskrivelser bliver det klart, at de svenske prædikanter og missionsforeninger har betydet meget for ELM. Eksempelvis nævnes, at ELM København fra 1935-36 havde hele 42 *forskellige* svenske prædikanter forbi (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 40). Også i ELM's missionsarbejde i udlandet har den svenske missionsforening BV haft stor betydning, idet ELM har støttet BV økonomisk, og deres missionsarbejdet er blevet "betragtet som vort" (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 258). Dog peger landssekretær Kjølner også på en udvikling i den svenske relation, hvor arbejdet med den såkaldte "ydre mission" er kommet mere på danske hænder, hvilket beskrives som naturligt og rigtigt (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 262-264). Man fornemmer derfor en begyndende ændring i svenskernes betydning for selvforståelsen.

3.5.2 ELM's forhandlingsprotokoller 1986-1995

3.5.2.1 Kildekritik

Som ved de andre kronologiske nedslag vil jeg analysere protokoller fra en 10-årig periode omkring ELM's 100-årsjubilæum. Da de tre regionale ELM-foreninger på dette tidspunkt har et udpræget landssamarbejde, nøjes jeg dog med at analysere protokollerne fra dette samarbejde. For årene 1986-1992 er det protokollerne fra ELM's landsudvalg, og fra 1993-1995 er der tale om protokollerne fra den nyoprettede landsstyrelse.

Modsat de tidligere analyserede protokoller er disse maskinskrevne og fra 27.08.1993 skrevet på PC. Det er formentlig en medvirkende årsag til, at protokollerne fremstår mere fyldige end tidligere, således at de ikke blot bogfører beslutninger, men også giver indblik i de forudgående drøftelser og i det hele taget har en højere detaljegrad. Derudover blev protokollerne efter en mindre redigering

udsendt til de regionale bestyrelser som information, hvilket også forklarer detaljegraden⁴³. Hermed gives også endnu bedre muligheder for at analysere ELM's selvforståelse, da man får større indblik i, hvilke overvejelser der ligger til grund for de enkelte beslutninger. Desuden forekommer protokollerne mere interne end tidligere, hvilket blandt andet ses i den hyppige udveksling af navne. Denne interne karakter giver derfor gode muligheder for at supplere de offentlige jubilæumsbøger i analysen.

Til samtlige møder er det landssekretær Paul Otto Kjøller, der skriver protokollerne. De vil derfor uundgåeligt være præget af hans personlighed og tanker om de pågældende emner. Alligevel må vi forvente en tilsigtet neutral protokolføring, da resten af landsudvalget/landsstyrelsen ellers ville kunne gøre indvendinger. I årene 1986-1992 er alle protokoller desuden underskrevet af landsformanden, som derfor står inde for indholdet. Fra 1993-1995 indføres yderligere kontrol af tidligere protokoller, da godkendelse af forrige mødes protokol samt underskrifter fra samtlige medlemmer af landsstyrelsen fremgår som et punkt på dagsordenen.

Den geografisk brede sammensætning af både landsudvalget og landsstyrelsen sikrer også en solid repræsentativitet, når det gælder om at analysere ELM's selvforståelse i den pågældende periode. Landsudvalget, som fungerede indtil 1993, bestod således af to repræsentanter fra hhv. ELM Jylland, ELM København og ELM Bornholm. Da landsstyrelsen blev oprettet i 1993, fortsatte præcis de samme personer frem til 1995, hvor analysen ender – blot med tilføjelse af en repræsentant fra ELM's ungdomsforening ELU.

3.5.2.2 Selvforståelsen i forhold til LM

Som det også er tilfældet i de tidligere analyserede protokoller, fylder LM ikke særlig meget i protokollerne fra 1986-1995. Det kan siges at være ganske naturligt, men det viser i hvert fald også, at ELM langt på vej forstår sig selv som en forening, der står i kraft og sig selv og ikke primært defineres i forholdet til LM. I hvert fald er dette ikke noget, man eksplicit taler om til møderne.

Når LM alligevel omtales, sker det generelt i venskabelige vendinger, og her kan man ane en udvikling fra tidligere ELM-historie. I protokollerne nævnes et par gange, at man har modtaget en invitation til LM's landsmøde, og i et tilfælde, hvor landssekretæren ikke selv kan deltage, søges det at finde en afløser (ELM's landsudvalg, 116). Det viser tydeligt ønsket om et venskabeligt forhold, som også understreges af, at man gerne møder op til en reception i anledning af LM's 125-årsjubilæum for at bringe en hilsen (Bestyrelsesprotokol. 1993-1998, 2 (fremover forkortet ”prot. ELM's landsstyrelse 1993-1998)). Hermed bekræftes, at ELM's selvforståelse ikke længere er at være i udpræget opposition til LM, som det tidligere kunne være tilfældet.

Den ændrede selvforståelse og dermed det forandrede forhold til LM ses også i graden af samarbejde. Protokollerne viser nemlig et voksende samarbejde og en åbenhed for brug af materiale udgivet af LM. I 1989 beslutter landsudvalget på et møde, at ELM godt kan bruge og distribuere materiale til børnearbejdet, som er udgivet på LM's forlag ”juniorforlaget” (prot. ELM's landsudvalg, 141). Og i 1994 giver landsstyrelsen tilslutning til et forslag om at genoptrykke tre LM-traktater til brug ved

---

⁴³ Oplyst af daværende landssekretær Paul Otto Kjøller i privat mailkorrespondance

evangelisation. Interessant nok er det en del af forslaget, at genoptrykket skal være med ELM's navn på i stedet (prot. ELM's landsstyrelse 1993-1998, 33). Man har altså ikke noget principielt imod at benytte LM-udgivet materiale, men samtidig ønsker man fortsat at fastholde sin egen ELM-identitet.

Det ændrede forhold ses også med hensyn til missionsvirksomhed i andre lande. Her har ELM traditionelt set støttet missionsvirksomhed fra Sverige og udsendt missionærer gennem den svenske missionsforening Bibeltroga Vänner (BV). Men i protokollerne udtrykkes et tiltagende ønske om en "danskørelse" og selvstændiggørelse af ELM's missionsarbejde, hvilket også får betydning i relationen til LM. Da der opstår et ønske om yderligere uddannelse for missionærer⁴⁴, er det naturligt for ELM i første omgang at samarbejde med BV, selvom LM har haft en fungerende missionsskole i Hillerød siden 1978 (Toft m.fl. 2018, 35). Det resulterer i et initiativ fra ELM til at oprette en missionsskole på Strandhem i Sverige i samarbejde med BV og norske Fjellhaug (prot. ELM's landsudvalg, 144+147). Samarbejdet viser sig dog ikke helt problemfrit, men da der på et senere landsudvalgsmøde stilles spørgsmål hertil, konkluderes følgende: "Der er intet rigtigt alternativ" (prot. ELM's landsudvalg, 170). Men blot tre år senere nævnes for første gang LM's missionsskole som en mulighed, og i 1995 optages en ELM-missionærkandidat som elev (prot. ELM's landsstyrelse 1993-1998, 7+42). Det fremgår ikke af protokollerne, om der er andre grunde til, at LM's missionsskole ikke blev overvejet i første omgang. Men forløbet antyder den generelle udvikling, hvor man fra ELM's side ikke længere forstår sig selv i modsætning til LM, men tværtimod ser sig på linje med dem og derfor er åben for udpræget samarbejde.

3.5.2.3 Den teologisk selvforståelse

Når det gælder den teologiske selvforståelse, er der fortsat en høj grad af kontinuitet med tidligere år. Carl Oluf Rosenius fylder stadig meget i bevidstheden, og flere af landsudvalgets møder indledes med et andagtsstykke af skrevet af ham⁴⁵. Rosenius' vigtighed for den teologiske selvforståelse bliver også tydelig på et landsstyrelsesmøde i 1995, hvor man giver tilslutning til at påbegynde arbejdet på en ny udgave af Rosenius' andagtsbog "På Skriftens Grund" med ordene: "Vi har et ansvar for at bære den del af vor arv videre" (prot. ELM's landsstyrelse 1993-1998, 54). På samme møde aftales også et samarbejde med LM's forlag, som har planer om udgivelse af en "noget forkortet udgave" af Rosenius' samlede skrifter (prot. ELM's landsstyrelse 1993-1998, 54-55). Man ser altså stadig sig selv som en forening, der er – og fortsat skal være – præget af den rosenianske teologi og forkyndelse.

Det er også fortsat en del af den teologiske selvforståelse, at man værner om "den rette lære". Men samtidig kan man se, at der sker en ret markant udvikling i løbet af de 10 år, fra hvilke protokollerne analyseres. Det kommer blandt andet til udtryk i holdningen til kristne bøger, som er udgivet af andre end ELM. Sidst i 1980'erne har man en temmelig restriktiv praksis, hvor alle bøger skal gennemlæses og godkendes, før de må distribueres i ELM.⁴⁶ Det giver på et landsudvalgsmøde anledning til en drøftelse af, hvorvidt man skal anmelde ikke-godkendte bøger i ELM's blade. På den ene side "blev det påpeget, at man skabte interesse for en bog ved at anmelde den. På den anden side ligger der noget opdragende og vejledende i boganmeldelser, hvor der peges på uheldige og forkerte ting" (prot.

⁴⁴ Se fx prot. ELM's landsudvalg, 133

⁴⁵ Det gælder 5 møder mellem 1986 og 1989 (prot. ELM's landsudvalg, 113+117+122+127+147). Interessant nok er der ingen af de resterende møder i den analyserede periode, som indledes med Rosenius

⁴⁶ Se bl.a. prot. ELM's landsudvalg, 142)

ELM's landsudvalg, 134). Nidkærheden for den rette lære betyder altså, at man lægger så meget vægt på at vejlede foreningens medlemmer, at man frygter at skabe usund interesse for "dårlige bøger" blot ved at omtale dem.

Men de følgende år byder på en ændring i denne politik. I 1989 diskuteres godkendelsesproceduren, uden der dog træffes nogen endelig beslutning (prot. ELM's landsudvalg, 142). Men da ELM Bornholm i 1990 beslutter at åbne en boghandel i det nyopførte foreningshus i Rønne, giver det anledning til en længere drøftelse af spørgsmålet – for hvilke bøger kan man så sælge? Den nye beslutning bliver, at man ikke længere opererer med en liste over tilladte bøger, men at man derimod sorterer nogle bøger fra, og bortset fra disse forhandler "alle bøger fra de forlag, man i det store og hele har tillid til" (prot. ELM's landsudvalg, 161). Landsudvalget beslutter, at der til gengæld skal vejledes mere, "så den enkelte oplæres til selv at vurdere og læse kritisk" (prot. ELM's landsudvalg 05.05.1990, 161). Man ønsker altså fortsat at være lærebevidst, men tyngdepunktet flyttes fra landsledelsen til det enkelte medlem. Dermed kan man spore en ændring i opfattelsen af, i hvor høj grad foreningens ledelse skal agere bolværk mod vranglære.

Den teologiske selvforståelse ses også i en fortsat skepsis over for at samarbejde med andre kirkelige organisationer, der står for langt fra ELM. På et møde i 1986 formidles et "nej" til at lade Indre Missions (IM's) ungdomsorganisation indgå i et samarbejde om "konfirmandkurser" på efterskoler, fordi man ikke er tryk nok ved IM's efterskoler⁴⁷ (prot. ELM's landsudvalg, 116). I 1989 takker man nej til deltagelse i "Den danske søndagsskolekomite" med den begrundelse, at "deltagerkredsen er for bredt sammensat" (prot. ELM's landsudvalg, 142). Samme år takker man også nej til udgivelse af en fælles ungdomssangbog sammen med blandt andet KFS (prot. ELM's landsudvalg, 148).

Men også i dette bredere samarbejde ses en begyndende åbenhed – og en påfaldende udvikling. Der begynder nemlig også at blive sagt *ja* til forespørgsler om samarbejde, selvom det tilsyneladende sjældent er ELM, der selv tager initiativet. I flere tilfælde ændrer man konkret tidligere beslutninger til fordel for større åbenhed. Det gælder i spørgsmålet om konfirmandkursussamarbejde, hvor landsstyrelsen i 1993 tilslutter sig, at Indre Mission kommer med i samarbejdet, selvom det dog ser ud til, at deres efterskoler ikke kommer i spil i første omgang (prot. ELM's landsstyrelse 1993-1998, 7). Og det gælder i særdeles i spørgsmålet om udgivelse af en fælles ungdomssangbog.

Angående ungdomssangbogen kan man således følge udviklingen, idet spørgsmålet bringes op på adskillige møder i landsudvalget og siden landsstyrelsen. I 1990 er landsudvalget positive over for at indgå i et teknisk samarbejde med Luthersk Missions Unge, Indre Missions Ungdom og KFS med henblik på at udgive sin egen sangbog. Men de afviser det fælles projekt, "idet vi ved, at der vil være sange vi ikke vil have med i vor sangbog" (prot. ELM's landsudvalg, 161). I 1993 foreligger så et begrundet forslag fra det nyoprettede Lands Ungdoms Udvalg i ELM om at gå med i den fælles sangbogsudgivelse alligevel, men forslaget afvises af landsstyrelsen (prot. ELM's landsstyrelse 1993-1998, 15). På det efterfølgende møde vendes sagen med ungdomskonsulenten uden ændrede beslutninger, og i 1994 påbegyndes arbejdet med at lave sin egen sangbog i stedet (prot. ELM

---

⁴⁷ Det fremgår ikke helt klart, om dette "nej" beslutes på Landsudvalgets møde, eller om det refereres fra et møde i konfirmandkursus-samarbejdet. Men det lader til, at Landsudvalget bakker op.

landsstyrelse 1993-1998, 33-34). Men i 1995 bliver spørgsmålet om fællessangbogen atter rejst. I første omgang fastholdes den oprindelige beslutning (prot. ELM landsstyrelse 1993-1998, 41), men på det efterfølgende møde omstødes den: ”Mere eller mindre tøvende besluttede styrelsen, at sige ja til at være med i den fælles ungdomssangbog” (prot. ELM landsstyrelse 1993-1998, 46).

Sagen med ungdomssangbogen er altså med til at vise den udvikling, der generelt er sket siden 50-årsjubilæet, men som ses endnu mere i årene omkring 100-årsjubilæet. ELM forstår forsat sig selv som en forening med en roseniansk og evangelisk teologi, der skal værnes om, og som medfører forbehold i samarbejdet med andre. Men i tidens løb udvides kredsen af mulige samarbejdspartnere, og i årene omkring 100-årsjubilæet går udviklingen temmelig stærkt. Selvom ELM fortsat lægger vægt på den rette lære, mener man ikke længere at være de eneste repræsentanter herfor, og i det hele taget nedtones lærebevidstheden sammenlignet med tidligere.

3.5.3 Analyse af ELM's jubilæumsskrift fra 2017

3.5.3.1 Kildekritik

ELM's jubilæumsudgivelse i anledning af foreningens 125 år er et hæfte på 54 sider, som er en særudgave af foreningsbladet ”Liv i Troen”. Det beskrives i forordet som en opfølgning af jubilæumsbogen fra 1992, og det fokuserer derfor på de seneste 25 års historie i ELM – både lokalt og på landsplan.

Ansvarshavende redaktør er daværende landssekretær Peder Østergård Jensen, mens prædikant Lars Brixen, der var landsformand fra 1993-2009, er medredaktør. Derudover har den aktuelle landsformand, missionssekretæren samt den tidligere landssekretær også skrevet hver sit afsnit foruden unavngivne bidrag fra de lokale kredse, som redaktørerne har redigeret.

Også til dette jubilæumsskrift kan man med rette spørge, hvor repræsentativ fremstillingen er for ELM som helhed. Dog betyder skribenternes – og ikke mindst redaktørernes – fremtrædende stillinger inden for foreningen, at jubilæumsskriftet må antages at repræsentere i hvert fald den ønskede ”linje” i ELM. Og selvom der ikke nødvendigvis er sammenfald mellem den ønskede og den reelle selvforståelse, kan man alligevel uddrage ganske meget om ELM's faktiske selvforståelse fra skriftet.

3.5.3.2 Selvforståelsen i forhold til LM

Modsat tidligere jubilæumsskrifter fylder ELM's oprettelse og dermed splittelsen fra LM kun ganske lidt i hæftet fra 2017. Grunden er til dels, at skriftet som nævnt primært beskriver de seneste 25 år i ELM's historie. Men det skyldes nok også en ændring i selvforståelsen, hvor man som forening i mindre grad definerer sig *i forhold til* LM eller andre. I hvert fald skriver landsformand Michael Kjøller-Petersen følgende om splittelsen:

”Den splittelse, som vi så for 125 år siden, spiller i dag stort set ingen rolle i forholdet mellem missionsforeningerne. De sidste 25 år viser et tiltagende samarbejde mellem foreningerne, hvilket sker i en klar erkendelse af, at det fælles teologiske gods er væsentlig mere omfattende end det der skiller os” (Jensen og Brixen 2017, 6).

Det ændrede forhold til LM inkluderer altså også en ændring i selvforståelsen, hvor man nu ser sig på linje med LM om den væsentligste teologi, hvilket næste afsnit også vil uddybe. Og som

ovenstående citat viser, har dette også betydet nye muligheder for samarbejde. Det mest markante samarbejdsprojekt er ifølge skriftet den fælles foreningssangbog (og altså ikke ”blot” ungdomssangbog), man fik udgivet i 2014 sammen med LM samt Indre Mission og KFS (Jensen og Brixen 2017, 18). At man på den måde kan samarbejde om noget, der indeholder så meget teologi, som en sangbog gør, understreger også den ændrede selvforståelse i forholdet til LM.

Når talen en sjælden gang i jubilæumshæftet falder på den oprindelige splittelse, fastholdes imidlertid stadig den ”teologiske tolkning”: At splittelsen skete ”på baggrund af uoverensstemmelser blandt prædikanter i København (og siden i resten af landet) omkring den rosenianske forkyndelse, ikke mindst forholdet mellem lov og evangelium. Det er siden blevet vores arv...” (Jensen og Brixen 2017, 5). Citatet viser, at selvom splittelsen fra LM fylder noget mindre i jubilæumshæftet fra 2017 og derfor også må antages at fylde mindre i selvforståelsen, så vil den nok alligevel altid være en del af identiteten eller ”arven” i ELM. Og det er bemærkelsesværdigt, at man fortsat primært beskriver splittelsen som en strid om forkyndelse frem for en strid mellem personer. Landssekretær Peder Ø. Jensen indikerer dog i en bemærkning, at det sidste også godt kan have været tilfældet: ”Under alle omstændigheder må det siges – og det ved den der kender lidt til ELM’s tidligere historie godt – at hvor der er mennesker indblandet, der er potentiale for konflikt til enhver tid” (Jensen og Brixen 2017, 24).

3.5.3.3 Den teologiske selvforståelse

Når det gælder teologien, giver jubilæumsskriftet fra 2017 også udtryk for en ændret selvforståelse. Selvom der fortsat er en grundlæggende kontinuitet, hvor det blandt andet fremføres, at Jesus Kristus *altid* har været foreningens hovedsag, så er det interessant at læse, hvor reflekteret og eksplicit den ændrede teologiske selvforståelse italesættes (Jensen og Brixen 2017, 8).

For det første kommer en markant indrømmelse angående to af de teologiske emner, som var en del af splittelsen i LM og dermed ELM’s oprettelse. Et længere citat af tidligere landsformand Lars Brixen belyser dette:

”Forkyndelsen af Jesu Kristi stedfortrædende gerning er og har været den alt overvejende hovedsag for ELM, og der har været perioder af foreningens historie, hvor andre sider af det bibelske budskab har været nedtonet, næsten negligeret, i forhold til dette. Det gælder f.eks. sakramenternes betydning for troen, formaningerens nødvendighed i det kristne liv og synet på nådegaver. Ikke, at det ikke har været forkyndt, men ikke med samme vægt som i Skriften” (Jensen og Brixen 2017, 8).

Brixen betoner altså foreningens teologiske hovedsag men indrømmer, at det i praksis har betydet, at andre bibelske emner er blevet nedprioriteret. Mest interessant i denne sammenhæng er benævnelsen af formaningen og nådegaverne, som jo netop var to emner, ELM’s stiftere mente fyldte for meget i det daværende LM. Selvom Brixen ikke siger noget om, hvad der var tilfældet for 125 år siden, er det alligevel udtryk for en ændret, teologisk selvforståelse, hvor man indrømmer at have manglet noget i forkyndelsen om disse emner. Brixen afslutter dog afsnittet med at sige, at forkyndelsen efter hans vurdering har taget nogle af de forsømte områder op i de senere år (Brixen og Jensen 2017, 8).

I forlængelse heraf italesættes en ændret, teologisk selvforståelse også mere generelt. Brixen skriver om, hvordan det at have ”Guds ord rent og klart iblandt os” er en del af foreningens selvopfattelse – men han tilføjer også en parentes med ordene ”eller har været” (Jensen og Brixen 2017, 7). Hermed

indikeres, at ”den rette lære” måske ikke er helt så afgørende for selvforståelsen i 2017 som tidligere. Senere i samme artikel beskrives, hvordan ELM tidligere har set sig som ”næsten den eneste forening, der holdt sig til hele sandheden” (Jensen og Brixen 2017, 8). Men efterfølgende konkluderes netop, at denne selvopfattelse har ændret sig meget: ”Ikke at man ikke betegner sig som roseniansk og luthersk, men man opfatter sig ikke længere som dem, der ’har patent på’ sandheden” (Jensen og Brixen 2017, 8). Hermed fastholdes fortsat kontinuiteten med tidligere tiders forkyndelse, men det er udtryk for en ændring i selvforståelsen, hvor ELM’s teologi nu forstås knap så eksklusiv.

Som nævnt har den ændrede selvopfattelse også betydning for synet på samarbejde – både med LM og med andre organisationer. Selvom der allerede i 1992 blev udtrykt større åbenhed, er det endnu mere markant i 2017. Det kan illustreres med et lokalt eksempel fra ELM Hemmet i Vestjylland. I jubilæumsbogen fra 1992 skrives i afsnittet om ELM Hemmet, at ”ELM har tradition for at arbejde selvstændigt, i respekt for andres arbejde” (Storgaard-Andersen m.fl. 1942, 96), selvom der dog efterfølgende beskrives et begyndende samarbejde med den lokale Indre Mission. I 2017 beskrives derimod, at samarbejdet med Indre Mission har udviklet sig, så man har bibelkredse, lejre, fællesmøder og endog selv benytter prædikanter, der ellers primært taler i IM (Jensen og Brixen 2017, 48-49).

Dette udprægede samarbejde bekræfter den teologiske udvikling, hvor ELM fortsat har evangeliet om Jesu stedfortrædende død som en central del af selvforståelsen, men hvor man ikke længere mener at have patent på den rigtige kristendomsforståelse. Landssekretær Jensen siger det sådan: ”Denne såkaldte ’lærebevidsthed’ har på mange måder været et sundhedstegn, samtidig med, at det altså medførte en isolation, der i mange tilfælde ikke var så sund” (Jensen og Brixen 2017, 17). Selvom man formentlig stadig vil mene at være lærebevidste i ELM, fylder det altså knap så meget i selvforståelsen i 2017.

En sidste væsentlig ændring i den teologiske selvforståelse, som jubilæumsskriftet viser, gælder med hensyn til indflydelsen fra Sverige. Lars Brixen beskriver med en humoristisk undertone, hvordan kontakten med Sverige tidligere betød, at der i forkyndelsen i ELM gerne måtte bruges svenske vendinger – og allerhelst direkte citater fra Rosenius. Men han slutter med at konkludere: ”Den svenske påvirkning er ikke længere til stede” (Jensen og Brixen 2017, 9). Ganske vidst beskriver samme jubilæumsskrift også, at man fortsat har et nært samarbejde med svenske BV om ”ydre mission” (Jensen og Brixen 2017, 26-31). Men selvom man fortsat ønsker at være præget af en roseniansk teologi, lader denne prægning ikke længere til at være afhængig af tilstedeværelsen af svenske prædikanter, som det måske tidligere kunne være tilfældet.

3.5.4 Delkonklusion

Mens udviklingen i ELM’s selvforståelse fra oprettelsen og frem til dens 50-årsfødselsdag var begrænset, er den mere markant frem mod foreningens 100-årsjubilæum. I jubilæumsbogen fra 1992 udtrykkes det direkte, at man ikke i ELM skal hente sin eksistensberettigelse i en forskel til LM, som det lod til at være tilfældet tidligere. Kilderne peger da også på en ændret selvforståelse, hvor man i ELM ikke længere forstår sig selv som opposition til LM, og forholdet mellem de to foreninger lader til at være langt mere venskabeligt. Alligevel fastholder jubilæumsskrifterne fra både 1992 og 2017 den hidtidige udlægning af selve splittelsen, der stadig ses som en strid om den rette forkyndelse. Når

spørgsmålet om splittelsen samt forholdet til LM således tages op gentagne gange i jubilæumsskrifterne, vidner det alligevel om, at ELM ikke kan se sig fri fra, at man i en eller anden grad forstår sig selv i forhold til LM.

Når det gælder den teologiske selvforståelse, er der fortsat en høj grad af kontinuitet med tidligere, idet evangeliet om Jesu soningsdød sammen med Bibelen som Guds Ord stadig fremhæves som foreningens uomstøttelige grundlag. Ligeledes fylder Rosenius som lærefader stadig i både protokollerne og jubilæumsskrifterne, selvom de svenske prædikanters indflydelse er stærkt aftagende. Det er dog også i den teologiske selvforståelse, vi kan se en markant udvikling. Selvom man fortsat er lærebevidst, sker der en gradvis åbning for samarbejde med andre kristne organisationer, herunder LM. Denne udvikling kan følges i protokollerne i helt konkrete sager som blandt andet en langstrakt drøftelse om deltagelse i en fælles ungdomssangbog. Samarbejdet er udtryk for, at man ikke længere forstår sig selv som de eneste indehavere af den rette lære og det sande evangelium. I jubilæumsskriftet fra 2017 giver man sågar indrømmelser om, at der også i ELM's forkyndelse gennem tiden har været mangler. Dermed er der sket en markant udvikling i selvforståelsen, hvor man ikke længere mener at have patent på sandheden, hvilket betyder gradvist mere samarbejde med andre.

4 Konklusion og diskussion

I 1889-1892 brød en række ledende personer ud af Luthersk Missionsforening. De mente, at fremmede lærdomme havde sneget sig ind i foreningens forkyndelse, og at evangeliet om frelse for syndere var blevet skubbet bort fra forkyndelsens centrale plads. I stedet stiftede de Evangelisk Luthersk Missionsforening i København, på Bornholm og i Jylland – en forening som stadig består i dag. I denne opgave har jeg ønsket at analysere, hvordan den nye forening har forstået sig selv gennem tiden. Hvordan var selvforståelsen i forhold til den forening, man forlod? Hvordan var den teologiske selvforståelse? Og hvad har det betydet for foreningen, at den har sin oprindelse i en splittelse i LM? For at besvare disse spørgsmål har jeg analyseret forhandlingsprotokoller og jubilæumsskrifter fra tre kronologiske perioder omkring hhv. ELM's oprettelse, 50-årsjubilæum og 100-årsjubilæum. Jeg vil nu fremlægge analysens resultater og diskutere, hvad disse indsigter kan bidrage med i den samlede litteratur om ELM. Ligeledes vil jeg overveje, om min analyse giver anledning til, at billedet af ELM, som det fremstilles i kirkehistorien, skal korrigeres.

Som nævnt i forskningsoversigten i 1.3 fylder ELM ikke meget i de almene kirkehistoriske værker. Selvom der i nyere tid er udgivet en række artikler, som blandt andet omhandler ELM, fokuserer de primært på ELM's tidligere historie. Derfor yder nærværende speciale et helt generelt bidrag til at male et fyldigere billede af ELM's historie siden foreningens oprettelse. Selvom ELM's egne jubilæumsskrifter fortæller meget om foreningens historie, yder dette speciale et nyt bidrag i kraft af en faglig og videnskabelig tilgang til emnet, som blandt andet kommer til udtryk i analysens kildekritiske afsnit. Opgaven bidrager også ved sit særlige fokusområde, idet ingen andre udgivelser har ELM's selvforståelse som sit hovedemne.

Derudover bidrager nærværende speciale også til den samlede litteratur gennem det kildemateriale, som analyseres. Selvom ELM's protokoller og jubilæumsskrifter indgår i andre udgivelser, er de tidligere primært blevet brugt som deskriptivt kildemateriale til at beskrive fortiden. De er derimod

ikke blevet analyseret med henblik på at undersøge foreningens selvforståelse på selve affattelsestidspunktet, sådan som dette speciale gør det. Opgaven analyserer altså de anvendte kilder på en ny måde end det tidligere er blevet gjort.

Men hvad viser da analysens resultater? Og bibringer den viden, som korrigerer billedet af ELM? For det første viser min analyse, hvor stor en betydning forholdet til LM har haft i ELM's selvforståelse gennem tiden. Det er næppe overraskende, at forholdet til LM fyldte ved foreningens oprettelse, der netop skete som en reaktion på forkyndelsen i LM. Det bekræftes ved analysen af de første protokoller, som både viser, at man i ELM lagde vægt på kontinuiteten med "det gamle LM" og samtidig tog klar afstand fra den nye forkyndelse, som var begyndt at lyde. Kontinuiteten ses blandt andet ved, at man fra begyndelsen overtog store dele af LM's foreningslove, ligesom ELM Jyllands første navn – "Den gamle, lutherske Missionsforening i Vestjylland" – i høj grad vidner om det samme.

Men opgavens analyse viser, at ELM også senere i historien i væsentlig grad har forstået sig selv *i forhold til LM*. Hvis man kun læser forhandlingsprotokollerne, fylder LM ellers ikke meget. Det vidner på den ene side om en forening, som i den almindelige foreningsdrift ikke forholder sig meget til "moderforeningen". Men når man i ELM skal skrive jubilæumsskrifter, så viser det sig alligevel på den anden side, at forholdet til LM har stor betydning for selvforståelsen. Særligt analysen af ELM Bornholms mindeskrift fra 1942 vidner om, hvordan foreningen også 50 år efter splittelsen definerer sig i forhold til LM. Det kommer til udtryk i en grundig redegørelse for, hvilke teologiske årsager der ifølge skriftets forfatter lå bagved splittelsen, der beskrives som uundgåelig. Ligeledes italesættes det eksplicit som et formål med mindeskriftet, at man vil vise den unge generation, at splittelsen ikke handlede om personlige fejl og mangler men læremæssige uoverensstemmelser af afgørende karakter. ELM Jyllands jubilæumsskrift fra 1942 og ELM Danmarks jubilæumsudgivelser fra 1992 og 2017 har mere afdæmpede beskrivelser af splittelsen fra LM. Men opgavens analyse viser, at samtlige jubilæumsskrifter fastholder den samme grundlæggende tolkning af splittelsen.

Derfor kan man også overveje, om analysens resultater skal være med til at korrigere ELM's egen historieskrivning. Som nævnt i analysen skriver daværende landssekretær Paul Otto Kjøller i jubilæumsskriftet fra 1992 om forholdet til LM, hvor han kalder en nutidig sammenligning mellem de to foreningers forkyndelse for "uinteressant." Begrundelsen er, at ELM ikke skal "hente sin eksistensberettigelse i en teologisk eller anden forskel til LM, hverken historisk eller aktuelt set" (Storgaard-Andersen m.fl. 1992, 280). Man kan selvfølgelig læse Kjølbers beskrivelse som et ønske eller en hensigtserklæring, og det er sikkert også tilfældet i nogen grad. Han medgiver da også videre, at det at hente sin eksistensberettigelse i en forskel til LM er en "nærliggende tankegang". Men hvis disse ord skal beskrive, hvordan ELM faktisk har forstået og forstår sig selv, så indikerer min analyse, at de kommer til kort. Analysen peger nemlig på, at selvom tendensen er aftagende, så har ELM i praksis defineret sig i forhold til LM helt frem til i dag.

Selvfølgelig kan man indvende, at LM's betydning for selvforståelsen er historisk betinget af omstændighederne omkring ELM's oprettelse. Ligeledes kan indvendes, at protokollerne sjældent nævner relationen til LM. Alligevel synes analysen at pege på, at ELM ikke kan slippe uden om, at forholdet til LM fylder i selvforståelsen og derfor også i foreningens identitet. Selve det faktum, at

jubilæumsskrifterne jævnligt forholder sig til LM, viser, at sammenligningen de to foreninger imellem måske ikke er så uinteressant endda. Ganske vist sker der løbende en udvikling, hvor ELM i højere grad står i egen ret, og hvor øget samarbejde med blandt andet LM i virkeligheden kan vidne om, at man hviler mere i sin egen identitet. Alligevel peger analysen på, at forholdet til og sammenligningen med LM har præget ELM's selvforståelse gennem hele foreningens historie – og måske også mere end ELM's egen historieskrivning vedkender sig.

Dernæst viser opgavens analyse, at evangeliet og den rette lære har været central for ELM's teologiske selvforståelse. Det er oplagt at spore netop dette aspekt tilbage til ELM's begyndelse, således at foreningens oprindelse i en lærestrid har været en væsentlig årsag til den stærke lærebevidsthed, som både protokoller og jubilæumsskrifter vidner om. Analysen viser ligeledes, hvordan evangeliet om synd og nåde står centralt i foreningens forkyndelse, og at det er en vigtig del af foreningens selvforståelse og identitet, at man værner om det sande evangelium. Hermed uddyber og bekræfter opgaven den karakteristiske Kofod-Svendsen giver af ELM's forkyndelse. Kofod-Svendsen peger på, at ELM's forkyndelse gennem tiden har været præget af lærebevidsthed og luthersk ortodoksi (Kofod-Svendsen 2008, 74-76). Og selvom opgaven ikke eksplicit omtaler ortodoksien, bekræfter den indirekte Kofod-Svendsens pointer. Særligt ELM Bornholms mindeskrift fra 1942 viser den stærke teologiske bevidsthed, som giver sig udslag i, at over en fjerdedel af skriftet udgøres af en dogmatisk fremstilling af ("sand") evangelisk-luthersk lære.

Den stærke lærebevidsthed har gennem ELM's historie betydet, at foreningen har holdt sig meget for sig selv, hvilket analysen også vidner om. Man har primært fået teologiske inputs fra svenske missionsforeninger, da man har haft et kritisk blik på det meste af det danske kirkeliv. Hermed bekræfter opgaven den beskrivelse, Vigilius har af ELM i sin afhandling, hvor han skriver:

"I endnu højere grad end LM levede ELM frem til 1970'erne i indre kirkelig isolation. Årsagen hertil var primært foreningens lidenskab for den rene lutherske lære. Man stillede så store krav til forkyndelsens læremæssige renhed, at praktisk talt ingen uden for foreningen kunne anerkendes som retlærende" (Vigilius 2005, 343).

Opgavens analyse uddyber dog også den udvikling, som Vigilius antyder, hvor ELM gradvist åbner sig for samarbejde, samtidig med at lærebevidstheden også ændrer karakter. Det er særligt analysen af protokollerne fra 1986-1995, der leverer en række konkrete eksempler på denne udvikling. Her kan man læse om en ændring i proceduren for godkendelse af bøger, som vidner om en nedtoning af lærebevidstheden i forhold til tidligere. Ligeledes ses en stadig større åbenhed for at arbejde sammen med andre kirkelige organisationer. Det kommer blandt andet til udtryk ved samarbejdet om en ny ungdomsangbog, hvor ELM går fra at sige "nej tak" til at takke ja til et fuldt udbyrdet samarbejde. Hermed vidner analysen om en ændring i ELM's selvforståelse, hvor man ikke længere ser sig selv som de eneste repræsentanter for sand og sund forkyndelse. Opgaven uddyber hermed billedet af ELM i kirkehistorien og er også med til at opdatere det.

Opdateringen i billedet af ELM og foreningens selvforståelse kommer særligt frem i analysen af ELM's jubilæumsskrift fra 2017. Her går man ikke længere tøvende med i samarbejde med andre organisationer. Derimod omtales samarbejdet med Luthersk Mission i positive vendinger, og det italesættes, at man har meget teologi til fælles. Dermed viser opgavens analyse, at ELM's

selvforståelse har ændret sig. Det gælder både selvforståelsen i forhold til LM, som nu er en positiv samarbejdspartner, og det gælder den teologiske selvforståelse, hvor man ikke længere mener at have patent på det sande evangelium.

Det er også interessant at sætte analysens resultater i relation til, hvad LM's jubilæumsskrifter gennem tiden skriver "den modsatte vej" om forholdet til ELM. Analysen viser, at ELM gennem hele sin historie fastholder, at årsagen til splittelsen i sin tid var ændringen i forkyndelsen. Som nævnt i redegørelsen har LM's jubilæumsskrifter dog ofte et andet perspektiv på splittelsen, hvor de i højere grad lægger vægt på de personlige årsager. Prædikant Frode Thorngreen⁴⁸ skriver i LM's jubilæumsskrift fra 1968 om splittelsen, at "[d]er lå stærke personlige motiver bag en del af angrebene, men angriberne hævdede, at det udelukkende var frygt for, at evangeliet ikke mere skulle blive forkyndt i al sin renhed" (Thorngreen 1968, 62). Det er umuligt at afgøre, hvilken fremstilling der kommer tættest på sandheden, som nok ligger et sted midt i mellem, så der *både* lå teologiske årsager *og* personlige forhold til grund for det, der endte med LM's splittelse og ELM's oprettelse. Hvis det er rigtigt, bør både LM's og ELM's historieskrivning lade deres narrativer udfordre af den anden forenings tilsvarende.

Samme Thorngreen giver desuden udtryk for en overraskende åbenhed over for ELM, som også er interessant at sammenligne med opgavens analyse. Thorngreen skriver i LM's jubilæumsskriftet fra 1968 således:

Der er nu forløbet trekvart århundrede siden splittelsen, og hvad der måtte have været af personlige modsætningsforhold er for længst forsvundet. Også de forkyndelses-mæssige forskelle er vel i nogen grad udjævnet. Det er dog muligt, at der endnu inden for den ældre generation, det andet slægtled, gør sig en følelsesbetonet modstand mod en genforening gældende, og at det derfor desværre endnu er for tidligt at gøre et officielt forsøg herpå, men mon vi alligevel ikke er en stadigt voksende del i begge lejre, der af hjertet ønsker og beder om, at Gud i sin time til sin ære, til evangeliets fremme i vort folk og til stor velsignelse for både E.L.M. og L.M. må føre de adskilte søskendeflokkene sammen igen" (Thorngreen 1968, 62).

Ønsket om genforening udtrykkes ikke på samme måde i andre af LM's jubilæumsskrifter, men i dette tilfælde formuleres det ganske klart. Det står i stor kontrast til, hvad opgavens analyse fortæller om ELM's selvforståelse gennem tiden, som er præget af et noget mere køligt forhold til LM. Dog påpeger analysen også den ændring i selvforståelsen, som tydeligvis er sket i løbet af de senere år i ELM. Så hvem ved, om Thorngreens ønske en dag går i opfyldelse?

Til sidst kan man overveje, om denne opgave også kan bidrage til indirekte at kaste lys over, hvorfor udviklingen gik for ELM, som det gjorde. Som nævnt i indledningen stod ELM som forening relativt stærkt fra begyndelsen, idet mange af LM-prædikanterne gik med over i den nye foreningsdannelse. Alligevel er ELM i dag blot 1/10 af LM's størrelse målt på antal medlemmer. Hvordan kan det være? Det går uden for denne opgave at besvare det ellers spændende spørgsmål, som også vanskeligt lader sig endegyldigt afgøre. Alligevel kan opgavens analyse måske være med til at kvalificere nogle tanker herom. Analysen peger i hvert fald på, at splittelsen fra LM og det efterfølgende forhold til LM har haft stor betydning for ELM's selvforståelse og teologi. Gennem historien har ELM været meget

---

⁴⁸ Se Thorngreen 1968, 156

optaget af ”den rette lære,” og man har haft vanskeligt ved helt at frigøre sig fra at definere sig ud fra LM i større eller mindre grad. Kan den stærke lærebevidsthed have medført, at forkyndelsen ikke altid er blevet nærværende og relevant for tilhørerne?⁴⁹ Kan det massive fokus på evangeliets centrale plads have betydet, at emner som ”fællesskab” og ”mission” er blevet forsømt, med medlemsmæssig tilbagegang til følge? Har selvforståelsen i forhold til LM været medvirkende til yderligere kirkelig isolation, hvormed man har mistet sin relevans? Jeg vil ikke besvare spørgsmålene men blot konstatere, at opgavens analyse kan være med til at kvalificere disse overvejelser.

Så hvordan forstår ELM sig selv? Der er tydeligvis sket en ændring i selvforståelsen fra oprettelsen i 1889-1892 og frem til i dag. Forholdet til LM spøger dog stadig i selvforståelsen, for på trods af et frugtbart samarbejde, så vil det nok altid være en del af foreningens arv, at man har sin oprindelse i en splittelse af LM. Alligevel er der noget andet, som mere kontinuerligt har været centralt i selvforståelsen hele vejen: Evangeliet om nåde for syndere. Gennem alle de analyserede kilder i denne opgave er netop evangeliet blevet fremhævet igen og igen. Men det ligger trods alt i navnet.

5 Præsentation for ikke-specialister

Dette teologiske speciale er skrevet i faget kirke- og teologihistorie. I specialet ønsker jeg at undersøge selvforståelsen gennem tiden hos den kirkelige forening Evangelisk Luthersk Missionsforening (ELM). Jeg begynder specialet med en redegørelse for den historiske baggrund for foreningens opståen. Her fortæller jeg, at ELM blev stiftet som tre regionale foreninger i årene 1889-1892 på baggrund af en splittelse i en anden forening, Luthersk Mission (LM), som var blevet oprettet cirka 20 år tidligere. Splittelsen skete på grund af teologiske uenigheder mellem LM's prædikanter på foranledning af, at foreningens stifter og formand var begyndt at tage nye, teologiske temaer op i sin forkyndelse. Nogle af foreningens prædikanter anså det for at være fremmede lærdomme, og ikke mindst var deres beskyldning, at evangeliet om frelse ved Jesus Kristus, som hidtil havde været foreningens ubestridte hovedsag, blev fortrængt fra centrum. Det førte til en splittelse, hvor nogle brød ud af LM og i stedet stiftede ELM.

Opgaven fokuserer på to aspekter af ELM's selvforståelse, som også hænger sammen: For det første hvordan ELM forstår sig selv i relation til LM, som de forlod. For det andet hvordan ELM forstår sin egen teologi. Som kildemateriale har jeg valgt at analysere ELM's jubilæumsskrifter samt foreningens bestyrelsesprotokoller fra tre kronologiske perioder: Årene omkring foreningens oprettelse, årene omkring 50-årsjubilæet og til sidst årene omkring 100-årsjubilæet. Jeg benytter til analysen den kildekritiske metode, hvor kildernes ophav og forfattere inddrages i analysen.

Opgavens analyse viser, at forholdet til LM fylder ganske meget i ELM's selvforståelse gennem tiden. Fra begyndelsen viser kilderne, at ELM både ser sig selv som en fortsættelse af den ”gamle” forkyndelse i LM, og at man samtidig tager afstand fra den nye forkyndelse, som man mente var begyndt at præge foreningen. Det hænger derfor også sammen med den teologiske selvforståelse, hvor man forstår sig selv som dem, der holder fast i den sande tro og teologi, hvor evangeliet om

---

⁴⁹ Kofod-Svendsen præsenterer lignende tanker i en artikel, som blandt andet bygger på hans egne erfaringer med ELM (Kofod-Svendsen 1995a, 22-23)

frelse ved Jesus Kristus indtager en helt central plads i forkyndelsen. Det er antagelig også grunden til, at foreningen tager navnet *Evangelisk Luthersk Mission*.

Videre viser analysen, at ELM fastholder væsentlige dele af selvforståelsen også efter 50 og 100 år. Særligt foreningens jubilæumsskrifter vidner om, at ELM definerer sig selv *i forhold til* LM og deres teologi. Der sker dog også en udvikling frem mod 100-årsjubilæet, hvor ELM i højere grad finder sin identitet i, hvad man selv står for og ikke i en opposition til LM. Det bliver også tydeligt i protokollerne fra perioden, hvor ELM bliver mere åbne for samarbejde med både LM og andre kirkelige organisationer. Dette vidner ligeledes om en ændring i den teologiske selvforståelse, hvor man ganske vist stadig fastholder evangeliet som centrum, men man ikke længere mener at være de eneste, som forkynder det sande kristne budskab.

Til sidst i specialet sætter jeg analysens resultater i relation til, hvad der i øvrigt er publiceret om ELM. Jeg konkluderer, at mit speciale bidrager til den samlede litteratur ved at male et fyldigere billede af ELM og ved at uddybe, hvad andre har skrevet om foreningens stærke fokus på den rette teologi samt den kirkelige isolation, som denne har medført. Derudover diskuterer jeg, hvorvidt analysens resultater give anledning til en korrektion af ELM's egen historieskrivning. Jeg anfører, at analysen peger på, at ELM i praksis har defineret sig i forhold til LM i højere grad, end foreningen selv har været bevidst om.

Litteraturliste

Bemærk: Opgavens *pensumliste* (inkl. optælling af sidetal) følger efter litteraturlisten som bilag.

Kilder:

Publicerede kilder:

Anonyme forfattere og Oscar Hjort. 1942. *Mindeskript for Evangelisk-Luthersk Missionsforening paa Bornholm*. Rønne: Rasmussens bogtrykkeri

Jensen, Peder Østergård og Lars Brixen (red.) 2017. *Evangelisk Luthersk Missionsforening 125 år*. Rønne: ELM-Forlag

Kofoed, Johs (red). 1941. *Mindeskript for Evg. luth. Missionsforenings Virksomhed i Jylland. 1891-1941*. Skjern: Evangelisk luthersk Missionsforenings Forlag

Storgaard-Andersen, Anders, Peder Mikkelsen og Paul Otto Kjøller (red.) 1992. *Med Gud og hans venskab*. Rønne: ELM-Forlag

Upublicerede kilder:

Digitale dokumenter:

Excel-dokument: *2022 Medlemsudvikling med korrekt årstalsafstand*. (Modtaget fra Birger Reuss Schmidt d. 6.12.2023).

Excel-dokument: *Kopi af 2210 Bilag Medlemsoversigt 2020 [Fortegnelse over medlemmer i ELM Danmark. For året 2022]*. (Modtaget fra Helene Koefoed-Jespersen d. 6.11.2023)

ELM's arkiv i Rønne:

Bestyrelsesprotokol. 1993-1998. (Protokol for ELM Danmarks landsstyrelse)

ELM "DK" 1974-1992. [PROTOKOL for Evangelisk luthersk Missionsforenings

Samarbejdsudvalg. Påbegyndt den 30.11.74]. 1974-1992. (Fra 21.11.1981 skiftede udvalget navn til "ELM's landsudvalg")

(Der er angivet løbende sidetal for de første 101 sider, og jeg fortsætter nummereringen herfra, selvom der inden side 1 er sat andre dokumenter ind i mappen)

ELM København 1919-1941 [Forhandlingsprotokol for Evangelisk luthersk Missionsforening i København. Begyndt den 23 April 1919.] 1919-1941

(Der er angivet sidetal for de første 128 sider, og jeg fortsætter nummereringen herfra)

Evangelisk luthersk Missionsforenings Forhandlingsprotokol. 1892-1933. (ELM Bornholm)

(Der er ikke angivet sidetal, men jeg tæller fra første skrevne side)

Evangelisk luthersk Missionsforenings Forhandlingsprotokol [ELM Bornholm 1933-1971]. 1934-1971

(Der er ikke angivet sidetal, men jeg tæller titelbladet som side 1 og første side m. referat som side 2)

FORHANDLINGSPROTOKOL Evang. Luth. Missionsforening [ELM KBH 1941-1978]. 1941-1978

(Der er ikke angivet sidetal, men jeg tæller fra første skrevne side)

Medlemsbog. [Medlemsbog for Evang. Luth. Missionsforening i København.] 1930-1983
(Der er ikke angivet sidetal, men jeg tæller titelbladet som side 1 og derefter hver enkelt side)

ELM's arkiv i Skjern:

Titel ulæselig [Forhandlingsprotokol for Evangelisk luthersk Missionsforening i Vestjylland]. 1933-1987

LM's arkiv i Hillerød:

"Bestemmelser for Bornholms Forening til Evangeliets Fremme." 1868. I *Bestyrelses Protokol for "Bornholms Forening til Evangeliets Fremme."* 1872-1924. Rønne

Bestyrelses Protokol for "Bornholms Forening til Evangeliets Fremme." 1872-1924.

Lokale Vedtægter for Københavns Afdeling af "Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark." Uden årstal. København: Chr. Nielsen. Vendersgade 9

Vedtægter for Luthersk Missionsforenings Afdeling i Helsingør og Omegn. 1899. Helsingør: L. H. Andersens Bogtrykkeri

LM Vestjyllands Afdelingsarkiv i Videbæk:

Luthersk Missionsforenings Forhandlingsprotokol [Forhandlingsprotokol for 'Den lutherske Missionsforening i Jylland']. 1890-1942

Privatarkiv hos Jens Jensen, Løgumkloster:

Forhandlings Protokol til Brug for den gamle lutherske Missionsforening i Vestjylland [KOPI af Evangelisk luthersk Missionsforenings første forhandlingsprotokol 1891-1933]. 1891-1933

Sekundærlitteratur

Asschenfeldt-Hansen, C. 1892. *Kirkehistoriske Smaaskrifter*. København: Karl Schönbergs Boghandel

Esmarch-Jensen, Johannes. 1978: *P.C. Trandberg og den "bornholmske" vækkelse indtil 1869*. Århus

Gehlert, Joh. 2010. "Den moderne indremissionske fodboldmand". *Kristeligt Dagblad* d. 9. november 2010. <https://www.kristeligt-dagblad.dk/mennesker/den-moderne-indremissionske-fodboldmand> (set 11.12.2023)

Hjort, O. 1942. *Hvad er evangelisk-luthersk Forkyndelse*. Rønne: Evangelisk-luthersk Missionsforening paa Bornholm

Jensen, Jens. 2020: "Chr. Bau og rosenianismen i Slesvig." I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen, s. 225-342. Rønne: ELM-forlag

- Jensen, Jens. 2022: "Rosenianismen i Vestjylland før 1920." I *eMissio* (8) s. 441-505.
<https://emissio.net/index.php/emissio/article/view/187> (set d. 13.12.2023)
- Kofod, Karl M. 1925. *P. C. Trandberg*. København: O. Lohse
- Kofoed, Karl M. 1933. *Bornholms kirkehistorie II*. Rønne: Frits Sørensens Forlag William Dam
- Kofod-Svendsen, Flemming. 1995a. "IM, LM, ELM, KFS, MF og DBI i 60'erne-90'erne – første del". I *Budskabet* 131 (2) s. 20-23
- Kofod-Svendsen, Flemming. 1995b. "IM, LM, ELM, KFS, MF og DBI i 60'erne-90'erne – anden del." I *Budskabet* 131 (3) s. 30-36
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2008: *Tro til tiden: det kristne studenterarbejdes historie i Danmark*. Fredericia: Credo
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2016. "Luthersk Missions forhistorie, stiftelse og vækst." I *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 43 (1) s. 55-78
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2020a. "Rosenianismens indgang i det danske vækkelseslandskab." I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen, s. 12-77. Rønne: ELM-Forlag
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2020b. "Chr. Møllers teologiske udvikling og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening." I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen, s. 126-184. Rønne: ELM-Forlag
- Kronborg, Bodil, Søren Jensen og Poul Erik Pedersen (red.) 1986. – *og noget faldt i god jord! Bogen om Luthersk Missionsforening i Vestjylland*. Skjern 1986: Luthersk Missionsforening i Vestjylland i samarbejde med Den kristne Boghandel i Skjern
- Kaas, Ebbe (red.) 1985. *Luthersk Missionsforening i Tarm gennem 100 år 1885-1985*. Luthersk Missionsforening Tarm
- Kaas, Ebbe. 2007. "Christian Møller – 100 år efter hans død." I *Budskabet* 143 (6) s. 24-27
- Kaas, Ebbe. 2013. "Oscar Ahnfelt og den rosenianske sangtradition i Danmark". I *Forbindelsen med Skåne. To artikler om den rosenianske vækkelse i årene 1850-1900* s. 96-180. Brændstrup: Forlaget Timekær
- Kaas, Ebbe. 2020a. "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark etableres". I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen, s. 79-125. Rønne: ELM-forlag
- Kaas, Ebbe. 2020b. "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark stifter karakter". I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen, s. 185-224. Rønne: ELM-forlag

- Larsen, Kurt E. 2005. "Missionshusene – om baggrunden for deres opførelse". I *Kirkehistoriske Samlinger* 2005 s. 95-133
- Larsen, Kurt E. 2022. *Kirkeretninger i Danmark*. København: Kristeligt Dagblads Forlag
- Lindhardt, P. G. 2023: "P.C. Trandberg" i *Dansk Biografisk Leksikon* på lex.dk.
[https://biografiskleksikon.lex.dk/P.C. Trandberg](https://biografiskleksikon.lex.dk/P.C._Trandberg) (set d. 13.12.2023)
- Lausten, Martin Schwarz. 1987. *Danmarks kirkehistorie*. København: Gyldendal
- Madsen, P. 1886. *'Bornholmerne' eller den saakaldte Lutherske Missionsforening*. Kjøbenhavn: Karl Schønbergs Forlag
- Mikkelsen, Peder (red). 1995. *Jesus alene*. Rønne: ELM-Forlag
- Mogensen, Hans Peter, Sven Aage Paulsen, Egon Jensen, Aase Andersen, Ellen Rasmusen og Lena Storgaard (red.). 1993. *...slægt efter slægt. Bogen om Luthersk Missionsforening i Sønderjylland*. Luthersk Missionsforening Sønderjylland
- Møller, Christian. 1866. "Hvad skulle vi prædike? Hvad skulle vi høre? Hvorledes staae vore Sager?" I *Budskab fra Naadens Rige* 2 (nr. 1-2) s. 1-14+17-32
- Møller, Christian. 1901. "Lidt fra nogle Møder." I *Budskab fra Naadens Rige* 37 (nr. 11) s. 161-175
- Neiiendam, Michael. 1927. *Frikirker og sekter*. København: G. E. C. Gads Forlag
- Neiiendam, Michael. 1948. *Frikirker og sekter. Tredje omarbejdede udgave*. København: G. E. C. Gads Forlag
- Olesen, Elith. 1996: *De frigjorte og trællefolket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900*. Frederiksberg: Forlaget ANIS
- Olden-Jørgensen, Sebastian. 2001. *Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik*. København: Gads Forlag
- Poller, Carl, Frits Larsen og L. F. Christiansen. 1943. *Luthersk Missionsforening gennem 75 år. 1868-1943*. København: Luthersk Missionsforenings forlag
- Rasmussen, Chris Lindeskov. 2023. "Omvendelsesforståelsen i Ahnfeldts sange". I *eMissio* (8) s. 886-913. <https://emissio.net/index.php/emissio/article/view/212>. (set d. 14.12.2023)
- Roswall, Samuel. 1985. *En banebryder*. Hillerød: Dansk Luthersk Forlag
- Roswall, Samuel. 1993. "LM – en prædikebevægelse." I *Arvesølv* red. af Claus L. Munk og Birger Pedersen s. 113-126. Hillerød: Dansk Luthersk Forlag
- Rønne, Finn Aasebø. 2020: "Dansk nyevangelisme i det private rum". I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen s. 362-372. Rønne: ELM-Forlag

Rønne, Finn. 2022a. ”Brydninger mellem pietistisk og herrnhutisk vækkelseskultur, belyst ud fra C. O. Rosenius’ syn på læren om universel retfærdiggørelse.” I *eMissio* (8) s. 621-631. <https://emissio.net/index.php/emissio/article/view/192> (set d. 13.12.2023)

Rønne, Finn. 2022b. ”Dansk nyevangelisme i det private rum. Tre år af Christine Rønnes liv.” I *eMissio* (8) s. 263-280. <https://emissio.net/index.php/emissio/article/view/185> (set d. 14.12.2023)

Svendsen, Gunnar. 1996. ”Christian Møller og genkomsten.” I *Budskabet* 132 (3) s. 30-34

Svaabeck, Martinus, Andreas Rønne og Christian Vestergaard (red.) 1922. *Luthersk Missionsforening 1968-1918*. Rønne: Luthersk Missionsforenings forlag (Bemærk: Af selve bogen fremgår blot, at den er skrevet af ”nogle af foreningens venner”)

Saabye, H. G. 1884 *Om Sekterne i Danmark*. København: Andr. Schous Forlag

Thorngreen, Frode (red.) 1968. *På Ordets grund*. Hillerød: Dansk Luthersk Forlag

Toft, Peder, Hakon Christensen og Leif Bach Kofoed (red.) 2018. *Alle tiders mission! Luthersk Mission gennem 150 år*. Hillerød: Luthersk Mission

Vigilius, Mikkel. 2005: *Kirke i kirken*. Hillerød: LogosMedia.

Internetsider

<https://lmh.dk/ansatte-2>: Ansatte på Luthersk Missions Højskole (set d. 15.12.2023)

Bilag 1: Pensumliste

Kilder:

Publicerede kilder:

Anonyme forfattere og Oscar Hjort. 1942. *Mindeskraft for Evangelisk-Luthersk Missionsforening paa Bornholm*. Rønne: Rasmussens bogtrykkeri s. 1-72 (**72 s.**)

Jensen, Peder Østergård og Lars Brixen (red.) 2017. *Evangelisk Luthersk Missionsforening 125 år*. Rønne: ELM-Forlag s. 1-54 (**54 s.**)

Kofoed, Johs (red). 1941. *Mindeskraft for Evng. luth. Missionsforenings Virksomhed i Jylland. 1891-1941*. Skjern: Evangelisk luthersk Missionsforenings Forlag s. 1-64 (**64 s.**)

Storgaard-Andersen, Anders, Peder Mikkelsen og Paul Otto Kjølner (red.) 1992. *Med Gud og hans venskab*. Rønne: ELM-Forlag s. 1-284 (**284 s.**)

Upublicerede kilder:

ELM's arkiv i Rønne:

Bestyrelsesprotokol. 1993-1998. (Protokol for ELM Danmarks landsstyrelse). s. 1-58 (**58 s.**)

ELM "DK" 1974-1992. [PROTOKOL for Evangelisk luthersk Missionsforenings

Samarbejdsudvalg. Påbegyndt den 30.11.74]. 1974-1992. (Fra 21.11.1981 skiftede udvalget navn til "ELM's landsudvalg"). s. 113-200 (**88 s.**)

(Der er angivet løbende sidetal for de første 101 sider, og jeg fortsætter nummereringen herfra, selvom der inden side 1 er sat andre dokumenter ind i mappen)

ELM København 1919-1941 [Forhandlingsprotokol for Evangelisk luthersk Missionsforening i København. Begyndt den 23 April 1919.] 1919-1941. s. 133-185 (**53 s.**)

(Der er angivet sidetal for de første 128 sider, og jeg fortsætter nummereringen herfra)

Evangelisk luthersk Missionsforenings Forhandlingsprotokol. 1892-1933. (ELM Bornholm). s. 1-33 (**33 s.**)

(Der er ikke angivet sidetal, men jeg tæller fra første skrevne side)

Evangelisk luthersk Missionsforenings Forhandlingsprotokol [ELM Bornholm 1933-1971]. 1934-1971. s. 15-83 (**69 s.**)

(Der er ikke angivet sidetal, men jeg tæller titelbladet som side 1 og første side m. referat som side 2)

FORHANDLINGSPROTOKOL Evang. Luth. Missionsforening. [ELM KBH 1941-1978]. 1941-1978. s. 1-29 (**29 s.**)

(Der er ikke angivet sidetal, men jeg tæller fra første skrevne side)

ELM's arkiv i Skjern:

Titel ulæselig [Forhandlingsprotokol for Evangelisk luthersk Missionsforening i Vestjylland]. 1933-1987. s. 5-47 (**43 s.**)

LM's arkiv i Hillerød:

”Bestemmelser for Bornholms Forening til Evangeliets Fremme.” 1868. I *Bestyrelses Protokol for ”Bornholms Forening til Evangeliets Fremme.”* 1872-1924. s. 1-4 (**4 s.**)

Lokale Vedtægter for Københavns Afdeling af ”Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark”. Uden årstal. København: Chr. Nielsen. Vendersgade 9 s. 1-4 (**4 s.**)

Vedtægter for Luthersk Missionsforenings Afdeling i Helsingør og Omegn. 1899. Helsingør: L. H. Andersens Bogtrykkeri s. 1-8 (**8 s.**)

LM Vestjyllands Afdelingsarkiv i Videbæk:

Luthersk Missionsforenings Forhandlingsprotokol [Forhandlingsprotokol for ’Den lutherske Missionsforening i Jylland’]. 1890-1942. s. 1-6 (**6 s.**)

Privatarkiv hos Jens Jensen, Løgumkloster:

Forhandlings Protokol til Brug for den gamle lutherske Missionsforening i Vestjylland [KOPI af Evangelisk luthersk Missionsforenings første forhandlingsprotokol 1891-1933]. 1891-1933. s. 1-19, samt kopi af indlæg m. foreningslovene s. 1-3 (**22 s.**)

Kilder i alt: 891 sider

Sekundærlitteratur

Esmarch-Jensen, Johannes. 1978: *P.C. Trandberg og den ”bornholmske” vækkelse indtil 1869.* Århus s. 1-85 (**85 s.**)

Jensen, Jens. 2020: ”Chr. Bau og rosenianismen i Slesvig”. I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark* s. 225-342. Rønne: ELM-forlag (**118 s.**)

Jensen, Jens. 2022: ”Rosenianismen i Vestjylland før 1920”. I *eMissio* (8) s. 441-505.
<https://emissio.net/index.php/emissio/article/view/187> (set d. 13.12.2023) (**65 s.**)

Kaas, Ebbe. 2007. ”Christian Møller – 100 år efter hans død”. I *Budskabet* 143 (6) s. 24-27 (**4 s.**)

Kaas, Ebbe. 2020a: ”Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark etableres”. I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen, s. 79-125. Rønne: ELM-forlag (**47 s.**)

Kaas, Ebbe. 2020b. ”Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark stifter karakter”. I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen, s. 185-224. Rønne: ELM-forlag (**40 s.**)

Kofoed, Karl M. 1933. *Bornholms kirkehistorie II.* Rønne: Frits Sørensens Forlag William Dam. s. 155-173 (**19 s.**)

Kofod-Svendsen, Flemming. 1995a. ”IM, LM, ELM, KFS, MF og DBI i 60’erne-90’erne – første del”. I *Budskabet* 131 (2) s. 20-23 (**4 s.**)

Kofod-Svendsen, Flemming. 1995b. ”IM, LM, ELM, KFS, MF og DBI i 60’erne-90’erne – anden del”. I *Budskabet* 131 (3) s. 30-36 (**7 s.**)

- Kofod-Svendsen, Flemming. 2008. *Tro til tiden: det kristne studenterarbejdes historie i Danmark*. Fredericia: Credo. s. 72-76 (**5 s.**)
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2016. "Luthersk Missions forhistorie, stiftelse og vækst." I *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 43 (1) s. 55-78 (**24 s.**)
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2020a. "Rosenianismens indgang i det danske vækkelseslandskab". I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen, s. 12-77. Rønne: ELM-Forlag. s. 12-17+26-77 (**58 s.**)
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2020b. "Chr. Møllers teologiske udvikling og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening". I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen, s. 126-184. Rønne: ELM-Forlag (**59 s.**)
- Larsen, Kurt E. 2022. *Kirkeretninger i Danmark*. København: Kristeligt Dagblads Forlag s. 1-156 (**156 s.**)
- Lausten, Martin Schwarz. 1987. Danmarks kirkehistorie. København: Gyldendal s. 160-262 (103 s.)
Genopgivelse af pensum: Da der er tale om tidligere benyttet pensum, tæller sidetallene ikke med i det samlede sidetal for opgavens pensum.
- Lindhardt, P. G. 2023: "P.C. Trandberg" i *Dansk Biografisk Leksikon* på lex.dk.
[https://biografiskleksikon.lex.dk/P.C. Trandberg](https://biografiskleksikon.lex.dk/P.C._Trandberg) (set d. 13.12.2023) (**2 s.**)
- Mikkelsen, Peder (red). 1995. *Jesus alene*. Rønne: ELM-Forlag. s. 5-6 + 49-86 (**37 s.**)
- Neiiendam, Michael. 1927. *Frikirker og sekter*. København: G. E. C. Gads Forlag s. 374-404 (**31 s.**)
- Neiiendam, Michael. 1948. *Frikirker og sekter. Tredje omarbejdede udgave*. København: G. E. C. Gads Forlag. s. 236-250 (**15 s.**)
- Olesen, Elith. 1996: *De frigjorte og trællefølket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900*. Frederiksberg: Forlaget ANIS. s. 205-220 (**16 s.**)
- Poller, Carl, Frits Larsen og L. F. Christiansen. 1943. *Luthersk Missionsforening gennem 75 år. 1868-1943*. København: Luthersk Missionsforenings forlag s. 1-191 (**191 s.**)
- Roswall, Samuel. 1985. *En banebryder*. Hillerød: Dansk Luthersk Forlag s. 1-166 (**166 s.**)
- Roswall, Samuel. 1993. "LM – en prædikebevægelse". I *Arvesølv* red. af Claus L. Munk og Birger Pedersen s. 113-126. Hillerød: Dansk Luthersk Forlag. (**14 s.**)
- Rønne, Finn Aasebø. 2020. "Dansk nyevangelisme i det private rum." I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, red. af Lars Brixen, s. 362-372. Rønne: ELM-Forlag (**11 s.**)
- Svendsen, Gunnar. 1996. "Christian Møller og genkomsten". I *Budskabet* 132 (3) s. 30-34 (**5 s.**)
- Svaabeck, Martinus, Andreas Rønne og Christian Vestergaard (red.) 1922. *Luthersk Missionsforening 1968-1918*. Rønne: Luthersk Missionsforenings forlag s. 1-184 (**184**)

s.) Bemærk: Af selve bogen fremgår blot, at den er skrevet af ”nogle af foreningens venner”)

Thorngreen, Frode (red.) 1968. *På Ordets grund*. Hillerød: Dansk Luthersk Forlag s. 1-151 (**151 s.**)

Toft, Peder, Hakon Christensen og Leif Bach Kofoed (red.) 2018. *Alle tiders mission! Luthersk Mission gennem 150 år*. Hillerød: Luthersk Mission s. 1-110 (**110 s.**)

Vigilius, Mikkel. 2005. *Kirke i kirken*. Hillerød: LogosMedia. s. 331-345 (**15 s.**)

Pensum i alt: 2530 sider